

કુમુદા.

એક સંસારીક નવલ કહાણી

લખનાર
એક યુવક.

જગુભાઈ કૃતચંદ્ર

પ્રસિદ્ધ કર્તા

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે.

અમદાવાદ.

શ્રી જેન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
જેઠાલાલ દલસુખભાઈએ છાપી.

મૂલ્ય પાંચ આના.

(જરૂર હક પ્રસિદ્ધ કર્તાએ સ્વાધીન સંખ્યો છે.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૬૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૦૦

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કુબુદા

વિષય ૪-૩

કુમુદા.

પ્રકરણ ૧ હું.

જે અસ્તતા ઉદયતા સ્થી સૂર્યની છે,
નિર્ગતને સતત એક ગતી ગણી છે.
અસ્થિર વૃત્તિ મનની નહીં માપ થાયે.
ના ફેરફાર વળી આગ્ય તણા કળાયે. ૧

સૂર્યોસ્ત થવાનો વખત હતો, આકાશ આથમતા સૂર્યનાં કિરણોથી
જ્વાલમય અગ્નિ દેખાતું હતું, જાણે કે પોતાના મીઠા સૂર્યની પડતી જોઈને
પોતાનાં પશુ ગાંધારી નરમ થયાં હોય નહીં તેમ આખો દીવસ જે ઉષ્ણ
વાયુ વાતો હતો, તે હમણાં અદ્ભુત મંદ અને શીતલ થઈ દક્ષીણ
તરફથી ધીમે ધીમે ચારે તરફ સંચાર કરતો હતો; આસપાસ સઘળો
પ્રદેશ રમ્ય જણાતો હતો; અને આથમતા સૂર્યના કીરણ જળમાં જાણે
સૃષ્ટિ નહાતી હોય નહીં તેમ નાની નાની ટેકરીઓ સુવર્ણમય બની હતી;
સૂર્ય નાસયણ ક્ષીતીજમાં ધીમે ધીમે અદ્યત્ત થતા હતા તેથી જાણે તેનો
શોક પાળતાં હોય નહીં, તેમ સર્વ પોત પોતાના સ્થળે શાન્તીથી જતાં
હતાં. પવનનું જે નરમ પડવાથી ઝાડોની ડાળીઓ અને પાંદડાંનો અ-
ખડક ઓછો થયો હતો; જોવાળીઓ પોતાના ઢોરને હાંકી આગ્ય
ગીત લલકારતા, લલકારતા ગામ તરફ વળતા હતા, અને જેમ સારા મ-
નુષ્ય ખીજની પડતી જોઈ પોતાનો ઉપાય કશો ચાલે તેમ ન હોય તેથી
ખીજ થઈ ચાલ્યા જાય તેમ ગાયો પણ સૂર્યની પડતી જોવાથી નીરાશ
થતી ખીજ હોય નહીં તેમ નીચી ડોક ધાલી ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલતી હતી.

આ વખતે શહેરની પાસે આવેલા એક મનહત વિશાળ બગીચા-
માં ત્રણ લલિત લલનાઓ એક હોજના કીનારાપર પેઠેલી હતી. તેમાંની
બહેલી કહે સહેજ નીચી, અને શરીરે કાંઈક ભારે હતી, પણ તેના સ-
ઘળા અવયવો પ્રમાણસર હતા; તેનું કપાળ મોટું હતું; આંખોડો સહેજ
નીચેથી લીધેલો હતો અને તેમાં એક નાનું શીશ કુચ ધાલેલું હતું, તે
તેની શોભામાં વિશેષ વધારો કરતું હતું. આંખો સહેજ ઝીણી, તિમ,

અંચળ હોધ ચારે બાજુ અપળતાથી ફરતી હતી; ગાલપર સહેજ રતોર ચઢેલી હતી, નાક કંધક લાંબુ, ને પાતળુ પણ દીપતું હતું; તેના હોઠ મજબૂત જેવા લાલ હતા, હડપત્તી સહેજ લાંબગોળ હતી, ડોકજરા લાંબી હતી, પણ ધડ ઉપર એવી સરસ રીતે ગોઠવેલી હતી કે તે સુંદર દેખાતી હતી, તેનો ખભાનો ભાગ જરા પહોળો હતો અને પહેરેલી ચોળીમાંથી ઉત્તત વક્ષઃ સ્થળ જોનારની દૃષ્ટિને સહજ ખેંચી રાખતું હતું. કદી ભાગ થોડેથોડે નાનો થતો જતો હતો, અને પગ પાટલી રૂપિ નદીના તટની પેઠે શોભતા હતા. તેણે ઝીણી ભૂરી કોરવાળી સાડી ઓઢી હતી અને સૌભાગ્ય સુચક આભુશણો માત્ર ધારણ કરેલાં હતાં. ખીજ કંઠે લગાર ઉંચી અને પાતળી હતી, તેનો મનોહર યૌવનનો બહાર ખીલતો હોવાથી તેની શરીર કળી પ્રભાતમાં ઉઘડતી ઝાકળથી ભિંંગાયેલી ગુલાબ કળી જેવી સુંદર લાગતી હતી. આ બન્ને સ્ત્રીઓની મધ્યે બેઠેલી નવ યૌવના તેમના કરતાં રૂપે રંગે ચઢીઆતી હતી. તેના લાંબા કેશ કામદેવના ધનુષ્યની દોરી જે ભ્રમર પંક્તી તેના જેવા શ્યામ અને રેશમ જેવા સુંવાળા અળકતા હતા. મુખ પુર્ણિમાના ચંદ્રમા જેવું ગોળ, તેજસ્વી, ને ચિત્તાકર્ષક હતું; ખીજના ચંદ્ર પેરે કપાળ પણ શાન્ત, ચકચકતું, ભવ્ય અને ગૌર હોધ, તેમાં કરેલ રાત્રી ઝીણી ટપકાથી અને કાળી વાંકી ઘટ્ટ ભ્રમરોથી વિશેષ સૌંદર્ય ભર્યું લાગતું હતું. તેનાં દીર્ઘ નેત્રા કમળના જેવાં સુંદર અને હરણનાં જેવાં અપળ હતાં. ગાલની રતાશનો રંગ ગુલાબના પુલને શરમાવે તેવો હતો, નાક શુક ચંચુની પેઠે કાંધક વળેલું હતું, અને તેમાં પહેરેલી વાળીનાં પાણીદાર મોતી તેના કંઈક પાતળા પ્રગળ જેવાં હોઠપર જાણે સુધા ખીન્દુ હોય નહી તેવાં દેખાતાં હતાં. તેના સુંદર કર્ણમાંનાં રત્ન જડીત એરીંગ તે પર પડતાં સુર્યનાં કીરણને લીધે ભિન્ન રંગોનું પરાવર્તન કરતાં મુખચન્દ્રની પ્રતિભામાં અલૌકિક વધારો કરતાં હતાં; તેની ડોક શંખના જેવી ઉજ્જળ અને સહેજ વળતી હતી. ખભા ઢળકતા અને બાહુયુગલ વિટપલતા જેવા હીસતા હતા. સ્તન તુર્જપીન અને ઘટ્ટ હોધ સામા માણસને તેણે પહેરેલા પોલકામાંથી રમણીય ઝાનો કરતા જાણે બહાર આવવા મથતાં હોય નહી તેમ દેખાતા હતા. કેડ મુઠીમાં માઈ રહે એવી પાતળી, નીતાંબ મોટા, અને પગ કેળના જેવા હતા. પગની પાની અળતાના જેવી રક્ત દેખાતી હતી. તેના શરીરનો રંગ ગૌર હોધ તેનાં ગાત્રા શીરિષના જેવાં સુકોમળ હતાં. તેણે સફેદ રંગની કાળી કોરવાળી રેસમી સાડી અને અંદર ગુલાબી રંગનો

મુલવાળો કંઈજો પહેરેલ હતો. આભુપણે આછાં પણ એવી ખુશીથી પહેરેલાં હતાં કે તે તેની ખુબ સુરતીમાં મધુરતા, રમણિયતા ભર્યો વધારો કરતાં ને તે સાર્યે પહેરનારની છટા, ઉંચી વૃત્તિ, સ્વચ્છતા, ને શ્રેષ્ઠ પસંદગી જણાવી આપતાં હતાં. હાથમાં પાતળી પણ સૂરણની જડાવ બન્ને બગદી હતી. તે જ્યારે હસતી ત્યારે નાકની વાળીના સાચાં પાણી-ઘર સફેદ મેલી, હોઠની રતાશ, અને કુંદની કળીનાં જેવી ઉજ્જવળ દંત શ્રેણી એ ત્રણે અલંકાર મનોહર લાગતાં હતાં. દેખાવ પરથીજ તે ખાન-દાન કુટુંબની હોય તેવી લાગતી હતી. અજાણ્યા જોનારને તો આ એ-કાંત દેખાવ હોજમાં બે સાહેલીઓ સાથે નીકળેલી લક્ષ્મીની કલ્પના કસવી જાનતિ પમાડે તેમ હતો. તેણે સહેજ હસતાં હસતાં પોતાની જમણી બાજુએ બેઠેલી બેનપણી જેતું નામ કમળાગૌરી હતું તેની સાડી હાથવતી તાણી કહ્યું.

“કમળા-જોતો ખરી, કેમ બોલતી નથી ? શો વિચાર કરે છે ?”

કમળા—“અલી બેન, હું નથી બોલતી કે તું, વિદ્યા ! કહે વાર, કુમુદા આપણે બાગમાં આવ્યાં ત્યારથી આપણી સાથે એક પણ શબ્દ બોલી છે” ?

વિદ્યા—“નહિસ્તો. પણ આપણી મુલતો આપણે ગણકારતાજ નથી; વળી સામાની ખોડ કાઢવા તૈયાર થઈએ છીએ”.

કુમુદા—“બેન માફ કરજે, પણ આજે માફ ચિત્ત જાણે બ્યમ્મ હોય એમ લાગે છે. કોણ જાણે શાથી પણ આજે મને કાંઈ ગોઠતું નથી”.

વિદ્યા—“એતો એમજ હોય, ઇષ્ટ વસ્તુમાં લીન થતાં બધુય સૂક્ષ્મ જાય”.

કુમુદા—“જો વળી પાછી મસ્કરી માંડી, પણ કહે તું મેટ્રીક, થઈને કોલેજમાં ક્યમ ન આવી” ?

વિદ્યા—“બેન પછી મારાં તૂર્ત લક્ષ્ય થયાં અને એમનો વિચાર નહોતો એટલે દાખલ ન થવાય”.

કમળા—“એમ કેમ વળી બાબકરરાવને શી અડચણ હતી ? પોતે તો મુધરેલા છે ને”.

વિદ્યા—“એ કહે કે આને જોઈએ તેટલી કળવણી મળેલી છે અને વળી હવે ભાર્યોએ ભર્તા તરફની ફરજ અદા કરવી જોઈએ, ત્યારે વળી બચવાની ક્યાં ખટપટ. બે ઘડી હાસ્ય વિનોદને બદલે પુ-સ્તક લખને લેસન; માટે બચવાનું માંડી વાળી નવરાસની વખતે

સારી ચોપડી વાંચી ઘેરજ શાનનો વધારો કરવો યોગ્ય છે.” “ત્યારે બેન કાંઈ મારાથી તેમની વિરુદ્ધ જવાય” ?

કમળા—“નહીસ્તો. તારા પર તેમનો સ્નેહ પુષ્કળ જણાય છે ને’,

વિદ્યા—“ત્યારે કૃષ્ણલાલનો ક્યાં ભાવ ઓછો છે, એતો પારકે ભાણે મોટો લાકુ જીવોને મડમ સાહેબે તમને રૂ. ૫૦) ના પગારની શીક્ષકની નોકરી આપવાની મરજી જણાવી, પણ એમણે તમને જવા ન દીધાં કારણ કે કંઈક દૂર જાઓ. પણ આપણા બન્ને કરતાં કુમુદાએ ખુશ કરી; જેને એજ્યુએટ પણ થઈ. કેમ કુમુદા હવે તો એકજ આશા છે ધશ્વર તે આશા બર લાવે”.

કુમુદા—“બેન વળી પાછુ એનું એ કે” ?

કમળા—“ના, વાત પહેલાં કુમુદાએ બહુ હુશીઆરીથી ઉઘાડી. એલ. એલ. બી. થા તો બલા બલા વકીલો પાણી ભરે. પણ અમેતો નહીં ભુલી જઈએ; કહે ક્યાં ભાન ગયું છે ?”

વિદ્યા—“કેમ વળી કુસુમચંદ્ર જે હમણાંજ એમ. એ પછી એલ, એલ, બી. ની પરીક્ષા આપવા ગયા હતા તે પાસ થયા તેથી તેમણે સ્ત્રીના ધર્મ એ વિષય પર જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું, ત્યારથી આપણી કુમુદા બેનની દૃષ્ટી તે તરફ ગઈ છે, અને તે યુવાન ભાષણ કરતાના વિચાર મસ્તિકમાં ધ્રુમે છે. ક્યમ કુમુદા એજ કેની” ?

કુમુદા—“તેતો કોણ જાણે, પણ થોડો વખત થયાં તો મને એની એજ આકૃતિ નજરે આવે છે. જાણે તે બોલતા હોય અને હું શ્રીતા હોઉં નહીં” ?

કમળા—“સખી પ્રેમ એવોજ છે—પણ પણે, છટે દોડતી ગાડી રોની આવે છે વાર” ?

વિદ્યા—“ઘોડાતો બે જોડેલા છે. આપણા જાહેરમાં બે ઘોડાની ગાડી તો માત્ર કુસુમચંદ્રને લાં છે, પણ એ તેમની ન હોય”.

કમળા—“એતો આવી”.

ગાડી એકદમ હોજ આગળ અટકે છે અને ગાડીનું બારણું ઉઘાડી એક પાંચ હાથ ઉંચો અને કાળા ઝખ્ખાથી વિટેલા માણસ એકદમ કુમુદાને કમરમાંથી પકડી ગાડીમાં નાખી પોતે ચઢ્યો કે બીજો બેઠેલ હાંકનાર ગાડી વાળી ઘોડાને જોરથી છોડી મૂકે છે કમળા અને વિદ્યા તો આ અકસ્માતથી ગભરાઈ જઈ પહોળું મોં કરીને બીકને લીધે આર-

સના પૂતળાની મારક જોયા કરે છે પણ તુર્ત સાવધાન થઈ કમળાએ વિધાને કેલું.

‘એન કુમુદને કોઈ હરામખોર લઈ ગયા; ગરીબ બીચારી એની શી દશા થશે ! ચાલ જઈને એને ઘેર ખબર કરીએ કે બધા ખોળ કરી હરામખોરને શોધી કાઢી યોગ્ય સજા કરાવે.’

વિધા—‘(પોતામાં આંસુ લોતીલોતી) હાં ચાલો વિલંબ કરવો ફીક નહી. પ્રતાપ ગાડી લાવ.’

પ્રતાપ—‘બા તૈયાર. પણ કુમુદબા એાં જ્યાં?’

વિધા—‘અરે એમનંતો કોઈ લઈ ગયું, માટે ગાડી લાવ, ચાલ ઝટકે જઈને ઘેર ખબર કરાવ.’

પ્રતાપ—‘તારે મારા દીયરા પેલા ગાડી હોંચીને આંધ લાયાતા તેજ લઈ જ્યાં?’

કમળા—‘હા હા, પણ હવે વાતો પછી કરજે.’

પ્રતાપ—‘લાંચો,’

ગાડી આવતાં બંને એકાં કે ગાડી શહેરમાં આવી, ને ઘેર જઈને કુમુદના બાપને ખબર કરી.

પ્રકરણ ૨ જી.

જો ખાટકી ખુની તણાં મનડાં ફરે છે,
હસા અનાગ કરતા નહી સોર વે’ છે;
કામી કુકર્મ સઘળાં તદ્દપિ કરે છે,
નિર્દોષ મૂર્તિ થકી એ ન હોદે ડરે છે.—

(અજ્ઞાત)

વાંચનાર તારી દષ્ટિ જરા ફેરવ અને સ્નેહપુરના એક બબ્બ મકા-
નમાંનું દીવાનખાનું નજર આગળ ખડું કર આ દીવાનખાનાનો સરસા-
મન ઇન્તેજ હજ પ્રમાણે ગોઠવેલો હતો. દીવાલો ગુલાબી રંગે રંગેલી ને
વળી તે પર ચોરસામાં તકતા ગોઠવી ચોઢેલા હતા. રવીવરમાનાં સુંદર
ચીત્રો બીંતોએ ટાંગેલાં હતાં. વચ્ચે સ્નેહપુરના ઠાકોરની મોટી છબી
હતી. બારી બારણાં રંગીન કાચયુક્ત હતાં. દીવાનખાનાના મધ્ય ભાગે
હંચી જતનું ટેબલ કલોથ પાથરેલું એક મોટું ગોળ ટેબલ હતું, તે પર

કાચના ખાલામાં વાવેલ હસ્તકૃત રેશમ અને ઉતનાં ઝાડો મુકેલાં હતાં વચ્ચે એક રકાખી હતી તેમાં જાત જાતનાં સુગંધી ફુલો હતાં; ટેબલ પરથી સેડીનથી જડેલી સ્પ્રિંગ વાળી ખુશ્શીઓ ગોઠવેલી હતી. ત્રણ ચાર આરામ ખુશ્શીઓની વચ્ચે એક નાનું પણ આરસનું મનોહર ટેબલ હતું ને તે પર સફેદ, નીર્મળ ખીસોરની પાણી ભરેલી સુંદર પેટીમાં પુરેલી સોનેરી, રૂપેરી, પીળી, લાલ ઇ. ભિન્ન રંગની માછલીઓ યથેચ્છ ફરતી હતી. એક ખુણામાં હારમોનીયમ ગોઠવેલું હતું. દીવાનખાનાની ભીતોમાં વાલસેટો ચોટેલી હતી. એક ખીસોરનું મોટું ઝુમ્મર વચ્ચેવચ્ચ લટકાવેલું હતું ને તેની આશપાશ ખીજાં ચાર નાનાં ખીસોરનાં રંગીન ઝુમરો હતાં. દીવાનખાનું રોશનીને લીધે વળી કાંઈ જુદોજ દેખાવ આપતું હતું. આવા સુંદર, સ્વચ્છ, શીથિલતા હરનાર દીવાનખાનામાં, એક સુંદર સેડીનના જુટ્ટીદાર લુગડે જડેલ કોચપર એક માણસ પડ્યો હતો. તેણે એક ઝીણું બંગાળી રેશમી ધોતીયું અને મલમલનું પેરણું પહેર્યું હતું. તેનો ચહેરો પણ કાંઈ વગરનો ને ગોળ હતો. માથાપર ગુચ્છો હતો. અને વચ્ચેથી સાહેબની પેઠે સેથો પાડેલા હતા, કપાળ મોટું, તરતું હતું, નાક લાંબું, સીધું, પણ જરા બેઠેલું હતું, મુઠ મોટી અને ઘટ હતી હોઠ રાતા અને જાડા, પણ તેના મોઢાના પ્રમાણમાં હતા. તેના દાંત સ્વચ્છ, સફેદ, અને ચગકતા હતા. ગરદન ટુંકી, છાતી પહેળી ને હાથ ટુંકા હતા. શરીર જરા બેઠેલ ઘાટે હતું. તેનો રંગ ગૌર હતો. એકદમ જોનારને તેની કરડી આંખ આંજ નાંખે તેવી હતી, પણ તે એવી અપગ રીતે ફાટી હતી કે ખારીટીથી તપાસી જોનાર શકમંદ થયા વિના રહે નહી. આવો દુર્જનલાલ સ્નેહપુરનો કારભારી જાણે પોતે ઉંડા વિચારમાં હોય તેમ દીવાનખાનાની છત પર દૃષ્ટિ સ્થીર રાખી પડ્યો હતો. દીવાનખાનામાં શાન્તી પ્રસરી રહી હતી પણ તરતજ તે બોલવા લાગ્યો, “ શું આ ખરું છે ? તેણીએ મારા કાગળનો આવો જવાબ આપ્યો. મને કે જેનું નામ સાંભળી બલા બલા બે ઘડી વિચાર કરી જવાબ આપે તેનું આવું અપમાન ? પાસે પડેલી ત્રીપાઇ પરથી એક કાગળ લઇને, * ન મૂર્ખજનસંપર્ક સુરે-
 દ્વમવનેષ્વપિ હું મુર્ખ અને પોતે ઝાલી, ઠીક છે ડહાપણ કેવું રહે છે તે જોઈશુ, કોણ મૂર્ખ તે સમજાશે પણ હવે એને શસાયવી તો જરૂર,

પણ શી રીતે ? ” ઘડી વાર વિચાર કરી. “ આલ ત્યારે ત્યાંજ જાઉં ”

તરતજ ઉઠી એક હાથકોટ પહેરી ઉપર કાળી ટોપી મુકી એક કાળા લાંબા ઝમાથી પોતાના શરીરને ઢાંકી દમ એક નાની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી થોડીક નોટ લઈ પાકીટમાં ધાલી, હાથમાં જેની અંદર શુભ શુભી રહી શકે એવી ગોઠવણ કરી હતી તેવી એક લાકડી લઈ ખડકીને બારણે સીપાઈને ખડકી ઉઘાડી રાખવાનું કહી બહાર નીકળ્યો. આ વખતે તેનો ચહેરો એવો હતો કે જાણે યમદૂત હસ્તે મોઢે શ્રવ સેવા આવ્યો હોય નહી.

પ્રકરણ ૩ જી.

કરે પેટને કાજ સૌ ધોર કમો,
ડરેના દીવે ને બુલી નવ ધમો;
બધા કર્મનું મુળ છે પેટ એકે,
ધરે કાઠ સૌ પેટ માટે વિશેકે—

૧

જીનું કાવ્ય—

વાંચનાર મોટા દીવાનખાનાની મજા મુકી અપ્રસીદ્ધ મહેલામાં આવેલા એક ખુણાના ધરના ઓરડામાં પ્રવેશ કર. આ ઓરડો બહુ મોટા નહોતો, તેમ તેની બીંતોપર કાંઈ ખુબસુરત રંગ લગાવેલો નહોતો. જે તે વસ્તુ અવ્યવસ્થિતપણે પડેલી હતી, એક ખીટી ઉપર તરતાર અને તમચો લટકતાં હતાં એક નાની વરગણીપર રંગ બેરંગી દેખીતાં જીનું કપડાં હતાં એક ખુણામાં એક લોહની પેટ્ટી હતી, વચ્ચે નાનું એક ટેબલ હતું તેની આશપાસ પાંચ છ જીનું ખુરશીઓ ગોઠવેલી હતી, એક શગડી ઉપર ચાદાની મુકી હતી તેમાંથી વરાળો નીકળતી હતી. ટેબલ પાસેની ખુરશી ઉપર બે માણસો એમાં એમાં ધીમે ધીમે પાતો કરતાં હતાં. ઓરડીઆના દીવાનો ઝાંખો પ્રકાશ તેમના મોં પર પડતો હતો તેથી તેમના ચહેરા બરાબર દૃષ્ટિ ગોચર થાય એમ નહોતું, પણ તેમની ઉંચાઈ અને શરીરની પ્રચંડતા, રક્ષતાને લીધે, તેઓ ઉચી ઘાતીના હોય તેમ લાગતું નહોતું, પહેલાની ઉમ્મર આશરે ત્રીસેક વર્ષની અને ખીખતી ઉમ્મર લગભગ અઠ્ઠાવીસ વર્ષની લાગતી હતી પહેલો જેનું નામ માધુ હતું તેણે વાત કરતાં પુછ્યું ‘કેમ સમા મારી દહીકતો તો દહી હવે તારું કેમ આલે છે’ ?

‘ભાઈ હમણાં તો નરમ છે કંઈ બક્ષ આવતું જણાતું નથી.’

‘ક્યમ કાંઈ જુગારખાનામાં પણ બક્ષ નથી આવતું કે શું ?’

‘ના એ પણ હમણાં તો ઢીલું છે.’

‘તો પછી કોઈ સધ્ધર ખીલ્લું ધર તોડી પાડું.’

‘પણ એતો તારાવગર ક્યાં બને તેમ છે.’

‘ના વાત ખરી, પણ રાત્રે રસ્તાપર ઉભા રહી ચોરબન્યા કે લો-
કોના ટોળામાં ખીસ્સા કાતર બન્યા.’

‘એ બધું ખર પણ મુજ વાત તો એ છે કે મારાથી બહાર ની-
કળાય તેમ નથી.’

‘એમ ક્યમ ?’

‘જાણતો નથી કે પેલા લોકોએ જોતે તે દહાડે આપણે હાંટ્યા
હતા ને જેમાંનો એક મારાથી ધાયલ થયો હતો તે મરણ પામવાથી
મારાપર પકડાવવા વારંટ કઢાવ્યું છે અને તેથી પોલીસ પાંછળ થઈ
લાગી છે.’

‘હા ખરાબર, પણ ઉપાય તારા હાથમાં છે તે ક્યમ તું અજમા-
વતો નથી ?’

‘કેમ વળી શો ?’

‘આપણે શું કારભારીને મદદ નથી કરી ? એનું ખરેખર તો કામ
કાઢી આપ્યું હતું, અને વળી તે જીવને જોખમે. શું તે એ બધું ભુલી ગયો ?’

‘હા હા હવે યાદ આવ્યું’ સારે તો તું કાલેજ કારભારી પાસે
જાય તો શું અડચણ છે ?’

‘અરે એમાં તે શું મોટું કામ ? જો ના પાડશે તો આપણે કહી
દેવાની ધમકી આપીશું. કે તે પાંચરો દોર આવશે. કેમ તને ગમ્યું કે નહીં ?’

‘સત્તર આના પણ રહે બારણાં કોણ ઠોકે છે ? કોણ છે અસારે ?’

‘અરે એતો હું, જટ ઉઘાડ ?’

‘હું તે કોણ ? નામ દીધા વગર અહીં કોણ તારો બાપ ઉઘાડ-
વાનો હતો. ?’

‘અરે એતો હું ફર્જનલાલ, ચાલ જટ ઉઘાડ,

ઉઘાડતાં અરે બાઈ સાહેબ ફર્જનલાલ ! બે અદખી માફ કરજો
સાહેબ મને ક્યાંથી ખબર કે આપ આવશો. ! મેંતો જાણ્યું કે કોઈ
હરામખોર મથકરી કરે છે, માફ કરશો સાહેબ, માફ કરશો’ (ખુરશી

આપતાં) ‘બીરાજો સરકાર આપે બરીબની મઢી પાવન કરી, રામો બોલ્યો.
દુર્જનલાલ બેસતાં ‘ઝાહો ! લ્યોને માધુ પણ આંહીજ છે ને ચાલો
ને થયું તે ઠીકજ થયું.’

‘કયમ સાહેબ આપની કાંઈ સેવા બનવવી છે, માધુએ પૂછ્યું.’
હા એમજ છે.

માધુ અને રામાના ચહેરા પ્રકુલિત થયા.

માધુ બોલ્યો “કારભારી સાહેબ આપનો નમ્ર સેવક આપનું કામ
કરવા બન સાટે અરધી રાત્રે પણ તૈયાર છે.”

‘અને શેવક પણ હઠે તેમ નથી’ રામો ટકોરમાં બોલ્યો.

‘હવે જવાદો એ બધુ અને તમે મારી વાત સાંભળો’ દુર્જનલાલે
રોષમાં કહ્યું.

“જહા—પણ રામા, ચાલતો થઈ રહી છે તો લાવ બાઈને વારને
એક પ્યાલો અને આપણે પણ પીએ, બાઈસાહેબ આપણે ત્યાં ક્યારે
આવવાના હતા ?”

‘અરે જવાદોને બધી ખટપટ, કંઈ જરૂર નથી.” અરે એમાં ખ-
ટપટ શાની ?’ રામો પ્યાલામાં ચા રેડતાં બોલ્યો—“ આપે ગરીબ શેવ-
કનું દમ વગરનું ઉકળતું પાણી અંગીકાર કરીને કૃતાર્થ કરવો જોઈએ
હો સાહેબ. ”

દુર્જનલાલ ચાનો પ્યાલો લઈ, પીને પાન સોપારી ખાધા પછી,
‘કમ હવે ચલાવું કે વાત ?’

‘હા સાહેબ, અમે ધ્યાનથી સાંભળીએ છીએ.’

તો જુવો સૂર્યપુરના ધનાઢ્ય શંકરલાલની છોકરી કુસુદાને લાવી
તમારે આપણા કીલ્લાની કેદખાનાની ઝોરડીમાં પુરી મને ખબર આપવી.

“વારૂ, પણ શી રીતે લઈ આવવી ? આપ જાણો છો કે આવું
જોખમ ભરેલું કામ સાવચેતી વગર કરીએ તો માર્યા જઈએ.”

“એમાં જોખમ ભરેલું શું છે ? તે રોજ સાંજે બગીચામાં ફરવા
આવે છે, ત્યારે પકડીને ગાડીમાં નાંખી અહીં લઈ આવવી. તમે તે છો
કરીને તો ઝાળખો છો.?”

“સારી રીતે, કયમ નહી ? એનાં બાપણો ધણાંય સાંભળ્યાં છે.
પણ સાહેબ એક મોટી અડચણ છે.”

“ ઝાહો ! એમાં તે શું ? લ્યો આ ” એમ કહી પાકીટમાંથી પાંચ

● નોટો માધુના હાથમાં મુદી. “ વધારે, લાગ્યા પછી આપીશ પણ કામ તાકીદથી થવું જોઈએ.”

“આપનો મોટો ઉપકાર થયો, એની શી ઉતાવળ હતી, પણ આ રામાથી બહાર નીકળાતું નથી તેથી વારંટમાંથી છુટો કરો તો ઠીક.”

“અરે કાલેને કાલ એતો છુટયોજ છે. પણ જોજો ગરલત ન થાય.”

“અરે સાહેબ ! ગરલત તે શું થાય ? એતો થયું જણાવે. પણ સાહેબ, તમારી જુમગાડી, અને જે અરખી લઠૂ ઘોડા હાકોરની ઘોડાર-માંથી અપાવજો.”

“બધી કાલે ગોઠવણ કરી આપીશ. હવે બીજી અડચણ છે ?”

“નાજી.”

“ત્યારે હું રજા લઉં પણ જોજો બૂલી ન જતા.” પધારો સાહેબ કામ તો કાળજીમાં કરી રાખ્યું છે.

જતાં જતાં દૂર્જનલાલ બોલ્યો ‘તમે કાલે બપોરે મને ઘેર મળજો. જરૂર હોકે, બૂલશો નહી.’

“સાર સાહેબ પધારજો.”

“સાર.”

રામો બારણાં બંધ કરતાં. “ધમરે ત્રીજેરી બરી-ખરી”

“અરે એમાં તે શું ? બહાદુરો નામા જુખ્યા કોઈ દહાડા રહ્યા છે ? પણ ચાલ રાત ઘણી ગઈ છે તો અસારે સુઈ જઈએ સવાર પાત કરીશું.”

“હા ચાલો પધારી તો તૈયાર છે.”

વાંચનાર ચમકીશ નહી. દેશી રાજ્યેના કારભારીઓ ક્યાં કુઠમો કરતાં હશે છે કે તે આવા નજીવા કામ માટે કંપારી ખાય.

પ્રકરણ ૪ થું.

યુવા ઉમ્મ સર્વે જનોને કરે છે,

વિચારો બધા સ્થિરતાના ધરે છે.

કરું આ હું આ હું પ્રસારું બધુ હું

મણ્યા વિણ મસ્તિકમાં કામનું શું.

રાત્રીના સાતેક વાગ્યા હતા એવામાં કુસુમચંદ્ર પોતાના ઓરડામાં ટેબલ આગળ એક આરામ ખુરશીપર પડ્યો હતો, ઓરડાની બીંતો માત્ર શાકુંતલ, માલતી, મેનકા, વિશ્વામીત્ર, વીઝેરે રવીવર્માની છપ્પીઓ અને પુનાની ચીત્રશાળાનાં પુરાણીક ચીત્રાથી શયુગારેલી હતી. થોડી ખુરશીઓ સ્વચ્છ રીતે ગોઠવેલી હતી. એક તરફ બે સુંદર શીશમના નકશીદાર કોચ હતા. એક છાત્રલીપર ઘડીઆળ ગોઠવેલું હતું. બે મોટાં કબાટો અને એક બુકકેસ ચોપડીઓથી ભરેલાં હતાં. ટેબલપર બે વોલસેટ બળતી રાખી હતી. થોડીવાર આવી રીતે પડી રહ્યા પછી તુરં કુસુમચંદ્ર ઉભો થઈ, વિચારમાં હોય તેમ નીચું મસ્તક રાખી ફરવા મંડ્યો. તેનો બાંધો કઢાવર હતો, શરીરે જોષએ તે કરતાં તે બહુ જાડો નહોતો, પણ ભરી શીંગે હતો, બહુ ઉંચો તેમ બહુ નીચો પણ નહોતો. મુખાકૃતિ ગોળ, ગૌર, અને તેજવાળી હતી, કપાળ ભવ્ય, નાક રીધુ અને છોડેલી સહેજ વળેલું, ભ્રમર કાળી, ઘટ્ટ અને કમાનના જેવી હતી. આંખો મોટી અને ચપળ, ગાલ ભરેલ અને લાલીવાળા, હોઠ પાતળા અને રાતા ચોળ જેવા હતા. દાંત મોતીની માફક ચગકતા હતા અને તે જ્યારે હસતો ત્યારે એની મુખાકૃતિ અત્યંત મનોહર લાગતી હતી. છાતી પહોળી, બાહુ દીર્ઘ, અને કેડ સહેજ પાતળી હતી. તે જ્યારે ખુલ્લે શરીરે ઉભો હોય ત્યારે તેનો દેખાવ પહેલવાન જેવો લાગતો હતો, તેણે શરીર સૌંદર્યની જોડે મનને પણ વિચારથી કસરતથી ખીલાવ્યું હતું. મુછનો દોરો સહેજ કુટેલો હતો તે પરથી તેની વય લગભગ વીસેક વર્ષની અટકળ કરી શકાય. તે ઘડી સ્થિર ઉભો એટલામાં ખારણું ઉઘાડી એક જણ અંદર દાખલ થયું.

ઓહો ! બલે આવ્યા તમનેજ યાદ કરતો હતો, કૃષ્ણલાલને કેમ વાર લાગી ? ખુરશી આપતો કુસુમ બોલ્યો. “ અરે હું તો ફરવા ગયો હતો ત્યાંથી ખારોખાર આવું છું અને એનો જરા ઘેર જઈ આવું એમ કહી ઘેર ગયા.” બેસતાં બેસતાં બાબકરરાવ બોલ્યા.

“ કેમ તમારાં બેટર હાફ (સ્ત્રી) સારાં છેને ? ” હસતાં હસતાં કુસુમે પુછ્યું.

“ અરે જોલ રાષ્ટ પણ તમે ક્યાં સુધી કુંવારા રહેશો ? મારા સાહેબ પરણેલી છંદગી કુંવારા કરતાં હજાર દરજે સુખી છે. સ્ત્રી આવી એટલે ઘર તરફની બધી જાનના તેને બાળવી દીધી આપણે તો માત્ર રાત્રીને બે પૈસા લાવવાનું જ કામ પછીથી વહેવાર વટની બસે બધી ખ-

ટપટ તે કર્યા કરે. વળી તે આપણા એક ખરેખરા મીત્રની મરજ સારે છે. કારણ કે આપણે સુખે સુખ અને આપણે દુખે દુખ આવું હોવાથી તે હમેશાં સારીજ સલાહ આપે વિપદમાં ઘેર્યથી આપણા ભાગી જતા મનને ટેકા આપી સંકટસામા થતાં શીખવે, માંદગીમાં આપણી સારવાર કરે, ને સુખમાં હાસ્યવીનોદથી રીઝવે. એ શીવાય અસંખ્ય બાબત તરેહવાર જાતનાં ઝીણાં ઝીણાં સુખો આપણે માટે તૈયાર કરી મુકે છે, જેની આપણને કીમત નથી, કારણ પાણીની ખરી કીમત તો જોણે આક્રીકાના રણમાં મુસાફરી કરી હોય તેજ જાણે.”

“હા ભાઈ હા હવે તમને બધુય ઠીક લાગે. વિદ્યાભાભિ જેવું રત્ન હાથમાં આવ્યું છે તેથી, બાકી તો બધુય જણાત. વકીલ સાહેબ આપણા બીચારા કરણાશંકરના હાલ જોયા છે ને પરણેલી જીદમીનાં સુખ” કુસુમે ઉત્તર વાળ્યો.

“ભાઈ એતો સીને મોઢે ચડાવવાથી સારાં પરીણામ આવેજ નહી, જેવાં બી વાવીએ તેવાં ફળની આશા રાખીએ” ભાઈકરે કહ્યું.

“પછી બધુય ડહાપણ જણાત હવે નથી તે શું કરીએ” કુસુમે ટકોર કરી.

“વાર જવાદો હવે તમે શું કરતા હતા?” ભાઈકરે પુછ્યું.

“હું આમ વિચાર કરતો હતો કે આપણા દેશમાં પુનર્લેગ્ન કરેતો શું ખોટું છે ? આપણા શાસ્ત્રકારોએ પણ અમુક વખતે પુનર્લેગ્ન કરવાની છુટ આપી છે. તો પછી આપણે તે ધારાને શા સાર ના અનુસરવું ? બીચારી આઠ નવ અગર કોઈ કોઈ વખતે તો તેથી પણ નાની છોકરીઓ રાંડે છે. અરે તેમને રાંડવું તે શું તેનું પણ ભાન નથી હોતું ચુડીઓ કાઢી લે છે તે તો માત્ર તે રમતજ સમજે છે તેને રંડાતી જોઈ બધાં સંબંધીને રડતાં જોઈ તેણી વિચાર કરે છે કે આ શા માટે રડતાં હશે અને નીરદોષતાથી માને તેનું કારણ પુછે છે. હે આર્યો આથી કેવી બીજી ભયંકર દશા ? હે ઇશ્વર બીચારીઓ એમણે શાં પાપ કરેલાં કે એમને સુખને સુખનો દીવસ પણ નહી ? શું હાંદુઓ કસાઈવાડે જતાં ઢોર છોડાવવામાં મહત્વ માને છે તે આ ભયંકર ચાલ રૂપિ કસાઈના હાથમાંથી નિરદોષ ગાય રૂપિ આર્ય પુત્રીઓને છોડાવવા યત્ન નહી કરે ? પણ ખરી વાત એ છે કે જે ચીજ આપણે લાંબા વખતથી જોતા આવ્યા છીએ તે ગમે તેવી ભયંકર હોય તો પણ તેવી આપણને નથી લાગતી, અને તેના પર સામાન્ય દ્રષ્ટિથી જોઈએ છીએ; ચોદાને માણ-

સોનાં ડોઠાં ઉડાવવાં, ખાટકીને પશુવધ કરવો, ખુનીને ખુન કરવું, એ કયે દહાડે કમકમાટી ઉપજાવે છે ? કારણ કે તે તેઓનો સામાન્ય ધર્મ છે. તેમ વિધવાઓનાં દુઃખ જોવાં એ હિન્દુનો ધર્મ ધર્મ ગયો છે તો અરે તો ક્યાંથીજ ઉપજે ?”

“પણ કુસુમ જો પુનર્લગ્ન કરવાની બધાંયને છુટ આપે તો પછી તદ્દન ફેરફારજ જોઈ લેવો હાલ જે આર્યવર્તમાં આર્યોઓ પોતાના પતિ પર અમિત માનથી જીવે છે તે પછી ભર્તૃને પોતાનો આધાર, સુખ દુખનો ભાગી, એ રૂપે જોશે નહીં, કારણ કે તેના મરણથી તેનો સુખે ખીજાને પરણી શકશે કેટલીક દુષ્ટ સ્ત્રીઓ તો ઘેર કુકર્મો કરતાં પણ બિહીશે નહીં, શું તું એમ ખારે છે કે મુરોપ પુનર્વિવાહના ચાલને લીધે સુખી છે. તું જોતો નથી કે પુરુષો ત્યાં નીચી પંકતી ભોગવે છે અને સ્ત્રી સત્તા પ્રબળ છે. વેરો આંતરો પડ્યો અથવા સડેજ ખટખટ થાય કે તરત ડાહ્યોસં ડોઠોનો લાભ લેવા દોડીજ છે કેટલાક કેસો આપણે ન્યુસમાં વાંચીએ છીએ.”

“એ બધું ખરૂં પણ અમુક હદ બાંધીએ, ધારો કે વિસ વર્ષથી પુનર્લગ્ન કરવા દેવાં અને તે પણ જ્યારે પતિ મરણ પામે ત્યારેજ, તો તો કાંઈ બાંધ આવે એમ મને લાગતું નથી.”

“ના હવે તો મારાથી બૂઝ નહીં કઢાય, બાઈ હું તને ક્યાંથી પ-હોચી શકું ? તું તો મદ્રાસ બેરીસ્ટરની પદવીને લાયક છે.”

“વાર, વાર, હવે મસ્કરી જવા દે અને બીજું સાંભળ જો તને આ લગ્નની રીતથી કંટાળો નથી આવતો ? લોકડે માંકડું વળગાડવા-માંજ મહત્વતા જણાય છે. છોકરો અગર છોકરીને ક્યારે રાતા હાથ કરાવી દઈએ એવી મા બાપતા મનની આકાંક્ષા હોય છે તેથી ચાર નરસુ જોવું એક તરફ રહ્યું પણ માત્ર કુળ અને પૈસો દીઠો કે તુર્ત દી-કરી આપીજ છે, પછી વર ભલે અમણ દુરાચરણી કે કુપાત્ર હોય. પ-ણીધણીઆણી વચ્ચે પ્રેમ તો ક્યાંથીજ હોય પણ સ્વાભાવિક પિતી પણ જો તણ છોકરાં થયા પછીજ ઉત્પન્ન થાય છે તો સુખ ક્યાંથી હોય ? અરે લગ્નની આવી પવિત્ર ક્રીયાને આમ દીંગલા દીંગલી હોય તેમ કા-રસમાં ગણી કાઢે છે. માત્ર મનુષ્ય કૃત લગ્નથીજ સંતોષ મને છે. આવી લગ્નો ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં ક્યાંથી માન્ય હોય ? અને માન્ય ન હોય ત્યારે સુખ ક્યાંથી મળે. લગ્ન એટલે શું હાથ જોડે હાથ મેળાવ્યો એટલું કે ? નહીં નહીં એવો પ્રેમ રૂપિ વરમાળથી પ્રથમ હૃદયે લગ્ન કરવાં જો

કયે તે પછી મનુષ્ય લગ્ન. હુખ સંપત્તિ સારેજ મળે, સારેજ દંપતિ
ખરેખરાં કહેવાય, નહીં તો નામ માત્રજ પ્રેમની પવિત્ર માંડવી જોડા-
યેલુંજ જોડું માત્ર આપદ રૂપિ પવન સામું બરાબર ટકર લઈ શકે કે
સ્વર્ગીય સુખ માત્ર તેજ આપી શકે. હૃદયનો ભાર એના વડેજ હલકો
ધાય. કેમ ખરું કે નહીં ?”

“ તમારા મનમાં તે ખામી હોય ?”

“વાહ તું પણ દીક ઉડાવે છે. હું તે કયે દહાડે સંપૂર્ણ થઈ ગયો
વારું ? માણસને મરણ સુધી પણ પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાને કંઈ
કંઈ કારણો મળી આવે છે એ શું તું ભૂલી જાય છે કે ?”

“ અરે હું તો કેમ ? એતો તારી કહેણી છે, નાનપણથી તું
કહેતો આવ્યો છે, પણ વાર હજી સુધી કૃષ્ણલાલ ક્યમ નહીં આવ્યો હોય ?”

“ એતો કમળાગૌરિના સ્મિતમાં હુમ્મી ગયો હશે તે એને ક્યાંથી
મીત્રા યાદ આવે ?” કુસુમે મનકમાં કહ્યું ના એમતો હોય નહીં પણ
દક્તર છે તેનો શો ભરોસો ? એકાદો કેસ આવ્યો કે આ બેશી જન્ય
તેને પતવવા ” સારે વધીલો ક્યાં જોઈ હોય છે ને ? તૂર્ત અર્ધા શી
તો ઇલજ મુકવાના, ભલે કેસ જીતાય કે ના જીતાય તેનું તેમને કાંઈ છે
હોય ? આજ કાલ વકીલોને ધી કેળાં છે, કેમ ભાષકર ?” —

“ હા ભાઈ. તું પણ એલ, એલ, ખી, થયો છે ને હવે તારે પણ
કોર્ટમાં ફેરા મારવા પડશે ને આહકો મેળવવાં પડશે, પછી બધું બતા-
વીશું. દીનારે ઉમેલાને હુમ્મતાની પીડાની શી ખબર ?”

“ હા પણ જો દાદરપર કોનો અવાજ થાય છે ? ખરેખર શું ક-
ળ્યાલાલ તો ન હોય ? હા છેતો એજ પગલાં એનાં છે ” તેને એકદમ
દાખલ થતો જોઈ “ ક્યમ આમ ઉતાવળો, ઉતાવળો, દાકતરને
વળી આશું. ?”

“ કુસુમ, કુસુમ, તને ખબર છે કે ? ” ખુશીપર બેશી પાંચડી
ટેબલપર મુકી કૃષ્ણલાલે ઉતાવળથી કહ્યું ”

“ ના ના હું તો કાંઈ જાણતો નથી બોલ ઝટ ?”

“ અરે આજે તો એક મોટો ફેર વર્તાઈ ગયો છે ? ” આપણા
શંકરલાલ કાકાની કુમુદને કાંઈ હરામખોર ગાડીમાં નાંખી ઉચકી ગયો.
અને તેનો પત્તા પણ નથી.

“ હે ક્યારે ? સાંજનાંતો મેં બધાંને કરવા જતાં જોયાં હતાં ને. ”
અમ્મવળી પામતાં ભાષકરે પૂછ્યું.

“ અરે સારેજ બન્યું તો, અમારાં, તમારાં, અને કુમુદા હોજ આગળ મેંડાં હતાં, ત્યાં હરામખોરે ગાડી લાવી એક પગવારમાં કુમુદાને પકડતાંકને ગાડીમાં નાંખી ઘોડા મારી મેલ્યા. વિદ્યાભાભિ માત્ર એટલુંજ જોઈ શક્યાં કે તે હરામખોરના મોંપર મોટો ડાઘ હતો, બાકી તો આખું શરીર ઝખ્ખાએ વિટેલું હતું. કઈ તરફ ગાડી ગઈ તેની પણ ખબર નથી. શંકરલાલકાકાએ વગને લીધે પોલીસ સ્વારોને ચારે તરફ બાળ કાઢવા મોકલ્યા તો છે પછી જે બને તે ખરૂં પણ કુસુમના ગાલપર શેરડા ક્યમ પડ્યા છે ? ”

‘ સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો હશે તેથી ’ બાબરે હળવે રહીને જવાબ આપ્યો. ”

“ સારે તો તેને માટે આ અચ્છીતક છે કારણ કે હમણાં તેણીને મદદ કરેતો તેણીનો પ્યાર કુસુમપર બંધાય અને જો તેણી તેની સ્ત્રી થાયેતો કુસુમ જેવો કોઈ બાગ્યશાળી નહીં ગણાય. કેમ કુસુમ ? ”

“ તમારું બોલવું તો ખરૂં છે પણ તેમ બનવું અશક્ય છે. કારણ કે આપણાથી શીરીતે પત્તો લાગે. ” ? કુસુમે આર્તસ્વરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ શ્રમને શું અશક્ય છે ? નેપોલીઅને કહ્યું નથી કે અશક્ય શબ્દ કોશમાંથી કાઢી નાંખી શકાય. સારે તું પણ. નાષ્ટ ધરેન્ટ બનીને રહેડી લવને દુખમાંથી છેડવ અને પ્રેમ મેળવ. ”

“ મારું—મસ્તિક અસારે ધુમે છે, મને કશી સુઝ પડતી નથી સવારે ઠેકાણે આવશે સારે વિચાર કરીશ શું કરવું તે અસારે નહીં નથી. ”

‘ હવે હું રજા લઉં છું. ’

‘ ક્યમ. ’

‘ આ બાબતની જરા ખબર તો કાઢું. ’

‘ હું પણ જઈશું. ’

‘ ક્યમ તારે પણ ખબર કાઢવી હશે ખરૂં કે ? ’

‘ હાજ રાવના જુની સાંભળુ તો ખરે. ’

૧ નાષ્ટ ધરેન્ટ=જેને નાષ્ટનો કીતાબ મળ્યો હોય તે, આવો નાષ્ટ જ્યારે ખીજનાં દુખો મટાડવા દુનીયાના બાગોપર ફરી યુદ્ધ કરી નામના કરે તે એક સ્ત્રીપર પ્યાર રાખે સારે તે નાષ્ટ ધરેન્ટ કહેવાય, ધરેન્ટ એટલે બટકતો.

૨ લેડીલવ=આ નામ નાષ્ટ જે સ્ત્રીને ચઢાતો હોય તેને અપાય છે.

“ ઠીક આરે પણ કાલે સવારમાં મળજો. ? (ગયા પછી.) ‘અરે મારા ચિતમાં આ શું થાય છે. આ શો ચચરાટ હૃદય એની પાછળ તું શું કામ દોડે છે. ? માત્ર તેં તેને એકજવાર જોધ છે. અથવા તો શું આ અલોટીક કરીને જે મને તેણીના તરફ ખેંચે છે, તેનેજ લોકો પ્રેમ કહે છે. કે શું ? ધન્યજી નજી પછી હું સ્વામી આટલો બધો લીન બની ગયો છું ? ખરે ! પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થનાર અને નીરંકુશ વર્તનાર પ્રેમ હોવો જોઈએ નહીં તો આટલી બધી ધૈર્યતા આને એકદમ કામણુ ધકેલી શોકને જગ્યા અપાવેખરે એતો એનાંજ કરતુક તે વિના આટલો તનમનાટ થનાર હોયજ નહીં, પ્રેમથી ન ચરેલો જીવ શું ન કરે. ? રોગીઓ જીવ્યટ માટે જીવને જોખમે દીવાલ કુદી રાત્રે માથુકને જોવા ગયો હતો, રે પ્રેમ તારો પ્રવાહ રોકવને કોણ શક્તિમાન છે’ અથવા શું કુદરતના નીચમ પ્રમાણે ચલાવું તે ગુનો છે ? નહીંજ. પ્રેમ, ગંભીર પ્રેમ જીવનમાં પણ તું એક રીતે મીઠો લાગે છે, તારામાં અલોટીક શક્તિ છે. આ શક્તિ માત્ર અનુભવીજ નજી ખીજને શી ખબર પડે ? વંઝારને પ્રસુતિની પીડાતું બાન ક્યાંથી હોય ? પણ અરે ! હજીતો અંકુર કુટે છે, તેમાં વળી પ્રેમનો સ્તંભતો હરાધ ગયો અરે કોણ દુષ્ટ એને લેધ ગમું ? બસ સવારમાંજ એને શોધી કાઢું. એને માટે પત્થર, જંગલ, ખીજો, નદીઓ બધે ભટકું, તાપ તૃષા, જીખ, દુખ, બધું બધું પણ કુમુદ તને શોધી કાઢું, અરે પણ રાત્રી ઘણી ગઈ છે. આ આરે તરફ સુન-મય જણાય છે. માટે ચાલ જઈને હમણાં તો પડી રહું, સવારે બધું થઈ પડશે. ’

પ્રકરણ ૫ મું.

કાળી રાત્રી કાળ બેનડી, ધોર પથુ કરા નાદ,
બયાનક ભડકા જીતના, દેખી ઉપજે ત્રાસ-કાળી;
છાતી કઠોર સુરા તણી, કંપે એણી વાર.
કાણુ ગજી નારી બાપડી જોણે ન દીડું ન બાર-કાળી
(અજ્ઞાત)

ગાડી પુર વેગથી દોડતી હતી ઘોડા જોણે આવો કિમતી ભાર વહન કરવામાં પોતાને માન મળતુ હોય નહીં એમ ધારી હંચા કાન કરી, ડોક હંચી રાખી ત્વરાથી રસ્તાને ગળી જતા હોય નહીં એમ જણાવું

હતું કુમુદા જેને હવે બાન આવ્યું હતું તે ગાડીના એક ખુણામાં બેસી હતી તેની સામે પેલો કાળા ઝમાથી વિટેલો માણસ ટીકી ટીકી બેઠો કરતો હતો, વાંચનાર, કુમારીના મનમાં શું ચાલતું હશે તે કહેવાને કોણ સક્તિવાન છે ? અથવા જે તે મનની વ્યથા, માથાપ ભાઈ સગાં સબંધી અને મીત્ર સહોદરમાંથી એકદમ છુટી પાડી કોણ જાણે શું થશે તે પણ અનીશ્ચિય આવે સમે પથ્થર સરખાં હૃદય પણ ધૈર્ય મુકી દીન બને તો એક અળખા, નિરાધાર જેને માત્ર એકલો પોતાનો જીવન નહીં પણ આખર પણ સાચવવાની તેને શી પીડ થતી હશે ? આ દ-શાનો ખ્યાલ અનુભવ હોય તેનેજ આવે ભાષામાં એવો એક પણ શબ્દ નથી કે જે આ સ્ત્રીના હૃદયમાં શોક અને શીકરે વાસ કર્યો હતો તેનો એક શતાંશ પણ જરાજર રીતે બતાવી શકે. અધુરામાં પુરૂ વળી અધારી રાત્રી અને સુન્યકાર, ચોતરફ તમરાં કે વાગલાં ઉડતાં ધ્રુવડ કે શીયાળાનો વર ઇસાદી જનવરોના અવાજ શિવાય બીજો નાદ કાને પડતોજ નહોતો. ઝાડની ડાંખળીઓ પવનના ઝપાટાને લીધે ભયંકર રીતે ખડ-ખડતી હતી, હેડે ભુતના ભડકા જેવો પ્રકાશ ધડી જણાતો ધડી-કમાં આઘો જતો અક્ષોપ થઇ જતો હતો. આવી કાળના જેવી કાળી રાત્રાને સમયે કાળે લુગડે વિટેલ, કાળું કૃષ કરનાર, અને કાળા મોદાના રાક્ષસી માણસ જેડે ભવીષ્યમાં કાળું થવાની ચીંતા સાથે મુસા-શરી કરતું ક્યું હૃદય નથી ચીરાતું વાર ?—જેડેવી કુમુદાએ થોડીવાર ચુપ રહી સામા માણસને સોકથી બેસી ગા છતાં પણ મધરે બોખરે સાદ પુછ્યું “ભલા માણસ મને જણાવો તો ખરા કે મને ક્યાં લઇ જાઓછો. ઉત્તર કોણ આપે.

“ભલા ભગવાન ખુનીને પણ દયા આવે છે કે ખુન કરતાં પાંડલાં બે ધડી પ્રાર્થના કરવા રજા આપી પોતાનો ઇસહો જણાવે છે, તમારું અંતઃકરણ ખુની કરતાં વધારે કુર હોય એમ લાગતું નથી, તમારી મુખાકૃતિ કહી આપે છે કે તમે એવું પાપ કરેલું નથી તો પછી જે જોતું નથી માત્રતા તેને પરાણે શું કામ મનાવવાની જરૂર પડેલો છો ? શું આપને કુટુમ્બ નથી, તમારી છેડી અથવા છોકરાને કોઇ પકડી લઇ જાય તો તમને દુખ નહીં થાય ? ખરે થાયજ, ત્યારે તમે મને નાદક શા માટે દુખ દેાછો ? જે પછશા નેહતા હોય તો મને પાછી મુકી આવો. મારા પિતાને કહીને હું તમને નેહશે તેટલા રૂપિયા અપાવીશ તમારી વાત પણ નહીં કહું અરે ! ઉલટું કહીશ કે આ જહાદુર

માથુસે મને હસમખોરના હાથમાંથી છોડાવી આણી છે તે તમારો ઉપ-
કાર જન્મ સુધી પણ નહીં ભુલે અને હું પણ તમરૂં કામદાજ રાત્રીએ
કરી આપીશ હમેશ તમારા ગુણની ઓશીગણુ થઈશ. ના—ના એમ માથુ
ના હલાવે, ત્યારે માત્ર કહો તો ખરા કે મારું શુ કરવું છે? મારી શી
દશા થવાની છે? મને કોણે આમ પકડી મંગાવી છે? એટલું તો કહો
અરે મને આટલા તો દુઃખમાંથી બચાવો, સંશયના સપાટાથી રી-
બાવો નહીં. ”

“ચુપ, નહીતો બંદુકના કુંદાવડે ખોપરી તોડવી પડશે.”

“ખરેજ કસાઈને ગાય ગમે તેટલી આર્દ્ર નજરથી જુવે પણ ક્યાં-
થીજ દયા આવે? હશે! જે લામ્પુ હશે તે બનશે. ઓ મારી મા!”
એકદમ બેભાન થઈ પડે છે.

“રામા ગાડી હાંક્ય ઉતાવળી, કોઈ પાછળ આવી લાગશે તો માર્યા
જઈશું.”

તુર્તજ ચાળખાનો તિક્ષણ અવાજ થયો. ઘોડા ચમંક્યા અને સ-
પાટથી દોડવા લાગ્યા, દીશઃઓ ખરીઓના પડવાથી વ્યાપ્ત થઈ લાગી,
અને જોત જોતામાં ગાડી એક કીણાની આગળ આવીને ઢીલી રહી.

વાંચનાર હવે તુને ખબર તો પડીજ હશે કે કુમુદને ઉચકી લા-
વનાર બીજા કોઈ નહીં પણ આ વીર પુરૂષ દુર્જનલાલના બે હાથ રામો
અને માધુ હતા.

પ્રકરણ ૬ હું.

જે સુખમાં સુખદને અનુકુળ ના છે,
તે ધૈર્યથી વિપદને અનુકુળ રે'છે;
હૈયાં હશે કમળમાં કદી કોગળાં તે
દુઃખો પડ્યે કહિણુત જાજરી ધરે છે.

(અજ્ઞાત.)

ગાડી અટકી કે તુર્ત માધુ નીચે ઉતરી રામાને તપાસ રાખવાનું
કહી, કીણાના દરવાજા આગળ આવ્યો; ખારી ખુલીજ હતી, અંદરજમ
દરવાજો ઉઘડાવી, દરવાજા પાસે કુંચી લઈ એક સ્ત્રીને પાસેની ઓરડી-
માં સુતી હતી તેને જગાડી દીવો કરાવી, કોટડી તૈયાર કરવાનું કહી,
પાછો આવ્યો.

તુર્તજ તેણે કુમુદા કે જે હવે સાવધ થઇ હતી તેને નીચે ઉતરી હાથેથી કીલા તરફ ખેંચવા માંડી. કુમુદાએ એકદમ તેના હાથમાંથી હાથ છોડાવી, પોતાની બરાબર ઉંચાઇએ ટટાર ઉભી રહી, આંદ્ર, મધુર, પણ હુકમ ભરેલ શબ્દે કહ્યું, “હાથ જાલવાની કશી જરૂર નથી મુકી દો, તમે જ્યાં લઇ જશો ત્યાં આવું છું, જોર કરવાની કોશિષ પણ અગત્ય નથી, મરણ તો છેજ ત્યારે ખીલીવું શાને?” આ વખતે તેનો દેખાવ જાણે પોતાના પત્ની કામને બાળવા માટે શંકરપર મિથ્યા ક્રોધ કરતી સમાવતિ રતીના જેવો હતો—દુષ્ટના કઠોર હૃદયમાંથી પણ આ શબ્દો સોંસરા નીકળી ગયા. ઝટ સાથે મુકી આગળ પોતે વચ્ચે કુમુદા અને પાછળ રામો એમ ચાલવા માંડ્યું. કીલાના દરવાજામાંથી દાખલ થઇને એક સીડી વાટે એક ખુણાના પુરજ પર ચઢી પછી પાછાં ઉતરી એક સપાટ મેદાનમાં આવ્યાં, કે તુર્તજ માધુએ ભીંતમાંના એક નાના બારણા આગળ આવી, અંદર ઉતરી સીડી પર ચાલવા માંડ્યું. આ સીડી માત્ર એકજ ગળ પહોંચી હતી અને તદન અધિકાર હતું. કુમુદા બીચારી ન છુટકે પાછળ ઉતરી અને તેની પાછળ રામો ચાલ્યો. સેંકડો વખત પડી જવાની બીક લાગી, હવા બીનાશ ભરેલી અને અસ્વચ્છ જણાઇ, માથું ફરવા લાગ્યું પણ શું કરે? જેનો ઉપાય નહી તે મુંઝે મેંડે ખગવું એજ. આ પગથીઆં લગભગ જે વીશેક શીટ લાંબાં હતાં તે ઉતરી રહ્યાં કે તુર્ત એક લાંબી ચાલી જેવું જણાયું. ચાલી આગળ માધુએ એક ઝીણા દીવો ચોરસનસમાં કર્યો અને ચાલવા માંડ્યું. તતજ એક બીજી સહેજ પહોંચી સીડી જાણે જમીનના પથરમાંથી કાપી કાઢી હોય નહી તેના મોં આગળ બધાં આવી પહોંચ્યા અને માધુએ ઉતરવા માંડ્યું. થોડીવારમાં એક મોટો ગોળ ધુમટ જેવો દેરાના આકારનો ચોરડો આવ્યો, ત્યાં આગળ માધુએ કુંચીવતે પોતાના પગ તળેથી બારણું ઉઘાડી, પોતે નિસરણીનાં પગથિયાં પરથી ઉતરવા લાગ્યો અને રામાને કુમુદાને સાચવીને લાવવાનું કહ્યું. કુમુદા તો જાણે આ ભુતોની સાથે મસાણામાંથી મડદુ ઉચકી લાગ્યા હોય અને જેમ ભુત દોરે તેમ દોરવાય એવી રીતે કશું પણ જ્ઞાન રાખ્યા વગર આંખો મીચીને ઉતરવા લાગી; આશ્ચર્ય સાંકેક પગથીયાં ઉતર્યા કે તુર્ત જરા હવા ઠંડી લાગવા માંડી તે ઉપરથી લાગ્યું કે કોઇ પણ પ્રકારે કરીને જમીનની આ ગુફામાં ઉપરની સ્વચ્છ હવા આવવાને ગોઠવણ કરી હશે. પગથીયાં ઉતર્યા પછી તતજ એક લાંબી ગલી જેવું જણાયું તેમાં બધાં આ-

સેવા મંડ્યા. કુમુદાને જમીનપર પગ પડવાથી લાગ્યું કે આ ભાગ બધો પેલો હશે અને તેનાપર પાટીયાં જેવું જણાયું. ઝટ લાંબે જાંણે કે હાંપના અત આવવાનો હોય, કે જાંણે પોતે આ છેલ્લું વહેલુંજ બધું ભોગવતી હોય. કે કોણ જાંણે શાથી પણ આ વખતે પોતે બરાબર સાવધાન થઈ પારીકીથી ચાલતાં ચાલતાં બધું તપાસવા લાગી. ઘેડી વારના એક ઝોરડાના પારણા આગળ તેઓ આવી પહોંચ્યા. માથુએ હાક મારી કે પેલી દઇતા, ખરેજ તેને ચહેરો એવોજ હતો અને જે કોઈ કાચા પોચા મનનું મનુષ્ય તેને અધારો રાત્રે એકલી દેખે તો જરૂર ડાકાયું છે એમ ધારી છાપી મરે એવી હતી, તે તુર્ત પારણું ઉઘાડી અંદરથી બહાર આવી, જે દીવો તેણે બીંતમાં એક ચાડાપર ગોઠવ્યો હતો તે ઝોરડામાં લઈ આગળ ચલી તે કુમુદાને પાછળ આવવા કહ્યું.

કુમુદા પણ પાછળ ચાલી ઝોરડામાં ઘખલ થઈ. ઝોરડાની એક બિંત આગળ એક સ્વચ્છ ચાદરવળો ખાટલો પાથરેલો હતો, બીજી બીંતની બાજુમાં એક નાનું ચોરસ ટેબલ ગોઠવેલું હતું. અને તેનાપર એક તખનો, તેલની શીશી, કાંચકી વીગેરે પડ્યું હતું. તેની આસપાસ ત્રણેક જુની પુરશીઓ ગોઠવેલી હતી, એક લાંબી ઇંગ્રેજ ફેશનની ટોપી બેરવવાની ઘેડીપર ત્રણેક ફેનરી ગવન હતાં. ઝોરડાની વામ મારતી બીનાશવાળી હવા, બીંતોપર કચરો, બધું કાઢ ખાંધેલું ઇત્યાદી જણાવી આપતું હતું કે જાણે વર્ષે આજજ આ ઝોરડો વાપરવા સાફ ઉઘાડવામાં આવ્યો હશે. ઝોરડાને પારીઓ હતીજ નહી પણ માત્ર આકાશી જાળીયાં હતાં તેમાંથી હવા સંચરતી હતી. પારણાના ઉમરાથી ઝોરડાની જમીન લગભગ એક ગજ નીચી હશે. આવા ઝોરડામાં જે સ્વચ્છ શણગારેલા સુંદર સુગંધી ઝોરડામાં રહેનારી, ભાતભાતનાં સુખ ભોગવનારી અને સ્વેચ્છાએ ફરનારી કુમુદાને બીચારીને લઈ જઈ ઘેરથી તેણીને ખાટલાપર બેસવાનું કહી માથુએ પેલી કૂલાને કહ્યું “હવે અમારું કામ પૂરું થયું છે માટે અમે જઈશું, અને શહેરમાં જઈ ભાઈને સવારમાં ખજર આપીશું તારે આની બજાર સંભાળ રાખવી અને જે જોઈએ તે પુર પાડવું. ખજરદાર જે એની જોડે નકામી વાત કરી છે કે બરબડી છે તો તને અહિંને અહિં પુરી કરવામાં આવશે, અમે કીલ્લાને પારણે જતાં ત્રિપાઈ રાખેલો છે. તે પણ બહાર નીકળવા નહી માટે જા હવે ઘટતી તૈયારી કર.” કુમુદાને મનતો અંત સમય નજીક છે એમ લાગ્યું, શરીર ઠંડુ થઈ ગયું, મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો, હાય ! હાય ! આમજ આ બ-

ધાનો અંત આવશે ? અરેરે બોલતાં બોલતામાં તો બેથુદ થઇ ખાટલામાં પડી ગઇ.

માધુએ ઝટ સમાને સાદ મારી પેલી દઇતાને ખાવાનું આપવાની વરધી આપી સંભાળ રાખવાની કહી એક મોરી કુંચી આપી ચાલવા માંડ્યું.

પેલી રાક્ષસી પણ બારણું બંધ કરી ચાવી લગાવી તેમની સાથે ચાલતી થઇ,

થોડી વારે સુદ્ધિમાં આવી કુમુદા બેઠી થઇ, આસપાસ નીહાળવા લાગી. મનને કંઈયું કરી, ધૈર્ય પકડી, દીવો હાથમાં લઇ, ચારે તરફ બીંતની આસપાસ ફરવા લાગી. તરતજ બરબડી ઉઠી, “શું શીકારી જે પક્ષીને આટલે શ્રમે પકડી લાવે તે કોઇ દીવસ વળી પાંજરાનું બરણું ખુલ્લુ મુકતો હશે કે ? કેવા છોકરવાદી વિચારો ? આવી મનખુત બીંતોમાંથી બચી જવું. અરે એતે કોઇ દીવસ પણ બને ?” તરતજ દીવાને પોતાની જગ્યાએ ગોઠવી, ખુરશી પર બેસી, ટેબલ પર માથું મુકી, સારી પેઠે રડી, હૃદયનો ભાર હલકો કર્યો. પણ વળી એટલામાં વીચાર આવ્યો કે ધણી વખતે દૃઢ અને ધણાજ લુચ્ચા ખુનીઓ પણ પોતાની ઉતાવળમાં કેટલીક સાધારણ લેવી જોઇતી સાવચેતીઓ ભુલી જાય છે અને એમ પણ બને છે કે જ્યારે દગાબાજ એક બારણું બંધ કરે કે ઇશ્વર ખીન્નું બારણું ઉઘાડેજ. પાણીના વમળમાં ડુબતું, જેમ તરણાને પકડી ટેકો લેવા જાય તેમ, કુમુદા પણ આ વીચાર આવતાં, ઉઠીને ધણીજ બારીકીથી દરેક બીંત તપાસવા લાગી.

ફરતાં ફરતાં જે બીંતમાં મુખ્ય બારણું હતું તે બીંતની સામી બીંતે તપાસ કરતાં ઝીણી તરડ જેવું જણાયું. તરતજ જોરથી હાથ વતે ધક્કો મારતાંવેંતજ બારણું જે વખતને લીધે ખવાઇ ગયું હતું તેનો કળતો બંધ હીસો પડવાથી ઉઘડી ગયું, અને ભરાઇ ગયેલી હવાએ બોઇલરમાંથી નીકળતી વરાળની પેઠે જોસબંધ ધસતાં કુમુદાના મસ્તિકને ભમાવી નાંખ્યું. દીવાને જેમ તેમ જરાવાર હાથ આડો રાખી બીંતને સાથે હવાનું જોર નરમ પડ્યું ત્યાં સુધી તેણી થોભી; પછી સાવચેતીથી અંદર દાખલ થઇ માંહી દાખલ થતાં, જાણે પોતે ભૂતખાનામાં જતી ન હોય એવું લાગ્યું, પણ ધીરજ રાખી, કોઇની પણ દરકાર કર્યા વગર, જે બનવાનું હોયતે બને, મરણ થાય તો પીડામાંથી છુટી જાઉં એમ વીચાર કરતી ઓરડાને મધ્યભાગે જઈ ઉભી રહી; અહા ! આ વ-

ખતે ભય, ચીન્ટા, દૈન્યતા, નિઃશા, ઇલાદીએ, તેના ચહેરાપર વાસ કરે-
 શો હતો છતાં પણ સુખમાં મન હરનાર ચહેરા અંતારે આવી
 અવસ્થામાં પણ જાણે તરતની એક યુવાન બાળા મુઠ્ઠાધિન થઈ હોય
 તેના જેવો રમણીય લગતો હતો. માથાના વાળનો અંખોડા છુટો થઈ
 લટો છાતીપર, ખભાપર, નિરંકુશ ફેલાતી, દીવાને લીધે વધારે સ્થામતા
 અને ચળકાટ દેખાડી, કૃષ્ણ સર્પની પેઠે તેજની અસ્થિરતાને લીધે આ-
 મથી તેમ હાલતી જણાતી હતી. મુખમુદ્રા ઉનાળામાં પાતળી વાદળીથી
 છવાયલા પુર્ણચંદ્રના જેવી દેખાતી હતી. ગાલ અને હોઠપરની રતાશમાં
 કિંચિત્ ફેર થયો હતો પણ રાત્રીને લીધે જણાતો નહોતો. શ્વેત મળા-
 પર છુટ છવાયા પડેલા કાળા વાળ, કળી ન શકાય એવા ઉપરા ઉપરી
 બનતા બનાવેને લીધે ધડક ધડક થતિ, ઉપડી આવતી છાતી. અને
 સ્તંકાયેલ વસ્ત્રથી તેણી એવી તો મનોહર લાગતી હતી કે ગમે તેવા
 જોનારના હૃદયમાં પરાણે પણ કામનાં સ્વપ્ન પેઠાવીના રહેજ નહી. ક્ષ-
 ણ્ણવાર મસ્તક નિચું રાખી પગ પર દૃષ્ટિ કરતી આ અંબળા જાણે ચં-
 દ્રાપીડના મરણથી ખીન્ન શયનપર દૃષ્ટિ રાખી નીચે વદને જોનારી
 કાદંબરીજ હોય નહી, અથવા કામના બસ્મ થવાથી પીડિત હૃદયનાળી
 રાખની દગલીપર નજર નાંખતી, શોકાતુર મુખવાળી રતિહોયજ નહી,
 અથવા તો સાક્ષાત્ શેકની મૂર્તિમતિ દેવીજ હોય નહી તેવિ દેખાતિ
 હતિ. એક પળવાર વિચાર કરી, એકદમ સજ્જ થઈ, જાણે ભૂલી ગઈ
 હોય એમ, બધું ફેર કરી તપાસ શરૂ કરવા જાય છે કે પાટીયાની જ-
 મીનપર પગ સંચાર થતો લાગ્યો. તરતજ ઓરડામાંથી બહાર આવી
 બારણું દળવેથી બંધ કરી જાણે કશું પણ જોયું ન હોય તેમ બધી
 લાગણીને છુપાવી. પોતે ઓરડાના બારણાને સાંકળ દીધી હતી તે ઉઘા-
 ઠી. તરતજ કળમાં કુંચી ફરી, અને બારણું ઉઘાડી પેલી કૃત્યા દાખલ
 થઈ. તેના એક હાથમાં એક પીતળનો મોટો ટાટ હતો, તેમાં મુકેલ
 વાડકામાં દુધ, પુરીઓ, અને તળેલ. બટાટા હતા. બાજુ હાથમાં એક
 પાણીની મોટી ઝારી હતી. તેણે ખુમચો ટેબલપર મુકીને પાણીના કર-
 બડાને હેડે મેલી બોખરે ચાલાજો કહ્યું.

“ બાવાનું દુધનું છે તે તમે ખાઓ કરી અડચણ નથી ખીજી
 કાંઈ જોઈએ તો તે મને કહો. ”

મારે કાંઈ ખાવાની જરૂર નથી, પણ તું કહે તો ખરી કે
 હું ક્યાં છું. ? ”

“આમ સાહેબ હું તો માત્ર તમારે જે જોઈએ તેટલા માટે અહીં રહી છું” પણ કાંઈ તમને જવાબ આપવા બંધાયેલી નથી.”

કુમુદા નીરાશ થઈ. વિચાર કર્યો, “જે થવાનું હશે તે થશે. બ. વિષયમાં જે થવાનું છે, તેની ચીંતા શી? અહા! જે બવિષ્યની ચીંતા થાત તો રાવણ સુખ ક્યાંથી ભોગવી શકત? પ્રભુ મનુષ્યને બ. વિષયના જ્ઞાનથી દુર રાખ્યા છે એ હીકળ કર્યું છે. ખરેજ આગત દુખ પડશે, એમ જે દરેકને ખબર હોત તો ક્યારનાં શીકરમાંજ મરી જાત. પણ પ્રભુ જે કરે છે તે સારાનેજ સાર. ભોજને મારી નાંખાવા મુજે મારા મોકલ્યા ત્યાંથીજ ભોજનો ઉદય થયો અને રાજ્યપદવિ પામ્યો, અંદાસને જેર દેવાનું હતું ત્યારે ત્યાંજ વિષને બદલે વિષયા મળી, માટે ધર્મસ્ત્રી ગતિ ગહન છે, તેને કોઈ પહોંચનાર નથી. પણ હવે આ ખાવાનું આવ્યું તો ચાલ ખાઈ લઉં, ખાઈશ તોજ શરીરમાં સત્તા રહેશે, બધુંય ત્યારેજ થશે. એક ઘડી ભુખ્યાં રહેવાય તો જીવ અકળાઈ જાય છે, અન્ન વગર કશુંય સુઝતું નથી. વિરપુરુષો ને યોદ્ધાઓ પણ અન્ન વગર ડગલું ભરવાને પણ અશક્ત છે અને આ માણસને કમાવું, આટલી બધી ચીંતા વેઠવી. કાવતરાં કરવાં, ખટપટ વિગેરે શાને માટે? એક માત્ર પેઠનેજ ખાતર. સ્ત્રીને વહાલામાં વહાલી વસ્તુ જે પોતાને ધણી, તેના મરણથી, જે કે તેને અત્યંત શોક થાય છે, અને દેહનું ભાન ભુલી જાય છે છતાં પણ ક્ષુધા તરત કાન પકડીને ઠેકાણે લાવે છે. ક્ષુધાથી પ્રેરેલ શું પાપ નથી કરતો? માટે લાવ જગતનો જેના પર આધાર છે એવું જે અન્ન તેનો તિરસ્કાર શા માટે કરવો? જે આવે તે ખાઈ લેવું.”

“આપને મારી હાજરી કંટાળા ભરેલી લાગતી હશે, અને ભોજન વિગેરે ગ્રાહ્ય કરવું જોઈએ તો હું પાસેના ચોરડામાં છું, સૂઈ રહેવાની પણ ત્યાંજ છું તમારે કાંઈ જોઈએ કે કામ પડે તો જરા સાંકળ ખખડાવજો કે હું તરત હાજર થઈ જઈશ.”

ખાણું ઉઘાડી આ બીલામણી રાક્ષીસી બહાર આવી ચાંપ ખરાબર બધ કરી, બહારથી સાંકળ અને તાણુ લગાવી, પોતાની ચોરડીમાં જઈ બેઠી.

કુમુદાએ તરત હાથ પગ ધોઈ ધર્મસ્ત્રી પ્રાર્થના કરી મનને જરા શાન્ત કર્યું.

“ધર્મ નિંદક બલે, નિંદે હાસ્ય કરનાર બલે હસે, અવિધારી, ના-

સ્તિક, ગમે તે બોલે, પણ આતો સત્ય વાત છે કે ખરેખર દુખની કે અણીની વખતે પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખી દૃઢતાથી તેની પ્રાર્થના કરવી, સંકટ દૂર કરવા વિનવવું, એ હૃદયને ભરોંસો અને અસાધારણ હીમત આપે છે. ધર્મી મનુષ્યને જ્યારે બધાપરથી વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે ત્યારે, તેનો નિશ્ચય એકપર ઠરે છે અને તેને દૃઢ ખાતરી હોય છે કે, તે નિયંતા, જગનો પાલણુદાર મને દુખમાંથી છોડાવશે, એમ ધારી ખરા દીલથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરી મન સ્વચ્છ કરી એક જાતની કળી ના સંકાય તેવી ધૈર્યતા મેળવે છે; જ્યારે નાસ્તિકને આમાંનું કશુંય સુખ હોતું નથી, તેનો જ્યાં નજર નાંખે, ત્યાં શૂન્ય દેખે છે; દુનીયામાં કાંઈ પણ તેને એવું નથી દેખાતું કે મદદ કરે. તેની ઐહીક અને પરલોકીક બન્ને આશા વ્યર્થ છે, કારણ પહેલામાંથી તેને પકડી દૂર રાખેલો છે અને બીજામાં તેને ભરોંસો નથી. અહા ! શી આ વખતે તેના મનની દુર્બળતા ? અંધકારના કુપમાં ગરક થતાં એકે આશા રૂપિ કીરણનું અજવાળું તે જોતો નથી. શું આના કરતાં આસ્તિકની દશા દુખમાં પણ હજાર દરજે સારી નથી ? પ્રભુ સ્તવન તેના હૃદય વિણાના તારને અડકી ધૈર્યતાનો સુસ્વર તેને સંભળાવે છે, ચિત્તમાંથી એકદમ ઉર્મી ઉડે છે કે બધાય ભુલી જશે પણ એક, કે જેમાં તેનો ભરોંસો છે તે નહી ભુલે, તે તજ નહી દે. ખરે ! ધર્મના સુખનો ખરો અનુભવ તો દુઃખજ છે. આજકાલનો ઉગતો જનસમાજ ધર્મ જેવી મહત્વની બાબતને કોરેનાંખી દે છે તેનાપર વિચાર કરતો નથી, જેમ પ્રાચીન, તેમ સ્વેચ્છાથી વર્તે છે, પણ એ બધું જ્યાં સુધી દુખના દરીયાના મોજાનાં સપાટા નથી જોયા ત્યાં સુધીજ ! અરે ઇશ્વર ! તારી ચમકૃતિ અદ્ભુત છે.” એમ બોલતી કુમુદા તરત ખાવાની થાળી લેઈ નીચે બેસી ખાવા લાગી.

શોક, ચીન્ટા, ભય ઇત્યાદીથી વિંટાયલીને ખાતું તો ક્યાંથીજ ભાવે ? પણ પેટને ભાડુ આપ્યા વિના છુટકો નથી એમ ધારી જેટલું ભાવ્યું તેટલું ખાઈ દુધ પી લઈ બાકીનું ટેવલના ખાનામાં મુકી હાથ મોં સ્વચ્છ કરી, એક ખુરશીપર બેઠી.

‘મા, બાપ, મિત્ર કુટુંબ વિગેરેના વિચારો હવે મનમાં લાવવા ન જોઈએ. લાવવાથી પણ શું વળવાનું હતું ? ઇશ્વરને જે ગમે તે ખરું પણ કુસુમ, મારા કુસુમ, શું તું જાણે છે કે અત્યારે આવે વખતે આવી દશામાં પણ તારી છબી તારી કુમુદાના મનમાં ચિતરેલી છે. ના ના, તને શાથી તે વિચાર હોયજ ? તાર મન મેં ક્યે દડાડે પારખી જોયું છે ?

છતાં પણ મારા હૃદયમાં કોઈ દેવી અવાજ મને કહે છે કે કુસુમ તો ચહાય છે ત્યારે શું એમજ છે ? શું અથવા “મનોમન સાક્ષી” આ કહેવત ખોટી પડે ? નહીંજ. ત્યારે શું ? મારા કુસુમ તારી જોડે એક અક્ષર પણ બોલવાનો વખત ન મળ્યો ? શું આ જીંદગીનો આમજ અંત આવશે ? પણ તુને ખબર હોય કે કુસુમ, તારી કુસુમ, આવા અંધારા કેદખાનામાં સડે છે તો શું તું મદદ કરવા સત્વર દોડશે નહીં ? શું તું જોઈ રહેશે ? નહીંજ ત્યારે શું કરવું ? તને ખબર શી રીતે આપવી, મારા ધરનાંને ખબર આપવા કરતાં તનેજ આપવી થોડી છે પી-તાજી વૃદ્ધ છે તેમનાથી જાતે બને તેમ નથી. બીજાને સોંપે અને વાત યોગાવાથી કદાપી દુષ્ટના જાણવામાં આવે તો ઝટ પુરી કરી નાંખે, અગર તો કંઈ બીજો સ્થળે લઈ જાય. માટે ખબર તો તનેજ આપવી.

પ્રકરણ ૭ મું.

મીઠી વાણી, મુરખ જનને, સુગને, સર્વ કોને,
લાગે બહાલી, તરત શમતો, ક્રોધ જે કેર કોનો;
એથી કાંઈ, અસર થાયે, કાર્ય ખળના મહીં જો,
હીંબોળીનો, સતત જાણું, સ્વાદ મીઠો થયો તો.

(અજ્ઞાત)

આ બધો વખત દુર્જનલાલ શું કરતો હશે ? માધુ અને રામોને વિદાય કર્યા પછી સ્થાનિક કામ કાજ કરી, સાંજે ઘેર આવી, પોતાના ચોરડામાં બેઠો હતો, એવામાં નિચેથી ચાકર તેડવા આવતાં જમવા ગયો. એ અરસામાં તેની સ્ત્રીએ કાંઈ કામ સારૂ ચોરડામાં આવતાં, ટેમલ પાસે જતાં, એક અર્ધો ઉધડેલો કાગળ દીડો તેને અક્ષરો સ્ત્રીના જેવા લાગ્યા. કુતુહળથી પ્રેરાયલી આ જીજ્ઞાસુ એ કાગળમાં શું હશે તે વાંચવા અધિરો બની લેખ હાથમાં લીધો, તેવોજ મુકી દીધો, ત્યાંથી આધી ખશી, પણ તૂટ પાછી ફરી જરૂરે વેલી રહી, ચીત્તની દહતા ડગવા લાગી; કોઈનો ખાનગી કામચલાવુ રૂમનીમાં રજા શીવાય વાંચવો, તે તેના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પેદા નહોતો. લાંબો કરેલો હાથ ખેંચી લીધો, ભયથી આસપાસ જોયું, કોઈ નહોતો. જીજ્ઞાસાએ નખખા હૃદયપર જોર કરવા માંડ્યું, ઈર્ષ્યાએ ટેકો આપ્યો. આ ઉભયના બળ પાસે પોતાની વૃત્તિ ડગતી હોય તેમ આ મનની વલ શખનાર સાધ્વી સ્ત્રીનો નીશ્ચય ચળાયમાન થતો લાગ્યો. વાંચનાર આ સ્ત્રી આ અજ્ઞાત

કુલીન નથી, પોત્યા હૃદયની છે એમ કહીશ નહીં. તારો અનુભવ સં-
ભાર આવે વખતે કયું મન સ્થિરતા પકડી શકે ? એકાંત, ધર્મ, અને
કુતુહલ, ત્રણેનો એકતાર થયો. તેના યોગથી પરધીન પડેલી અખળા
કાગળ લઈ સોડાઆમાં ઘાલી, હળવે રહી બીજે દાદરે ચઢી, એક પાછ-
લા ઓરડામાં જઈ વાંચવા લાગી. પત્ર કાંઈ લાંબો નહોતો, લખનાર
પરિચિત હતું જરા જોરથી વાંચવા માંડ્યું.

દુર્જનલાલ.

વિનંતિ પૂર્વક વિદિત થાય જે તમારા પત્રથી તમરો મનોબાવ
જાણ્યો. તમે ભુલોછો, બીજી બાળકીઓ જેવી નખખા મનની અને એ-
લીક સુખથી ઠગાય તેવી હું નથી. જ્યાં મારા મનનું વલણ નથી ત્યાં
હાથ શી રીતે સોંપાય ? તમે પરજોલા છો. મને તમારી સ્ત્રી માંદી છે
તેથી મરણ પધારીએ છે, એમ જણાવી તમે મારૂ વચન માગો છો.
એજ તમારું હૃદય કંઈ છે. તે જણાવી આપે છે. વળી તમારો કા-
વત્રા પંદાતાં છે

ન મુર્ખજનસંપર્કઃ સુરેન્દ્રભવનેષ્વરપિ ।

પ્રેમની જે વાત કરોછો તે તમારામાંક્ષણીક છે. જેવી અસર જી-
વ્હાલોલવાળાં માણસોને સરસ ભોજન જોઈ થાય તેવો તમારો પ્રેમ છે,
એટલે ઝાઝુ લખી તમને કંટાળો ઉપજાવતી નથી.

તમારી પંડીતાઈ મિથ્યા છે હું સમજું છું. રોહી રોહપરજ આ-
ધાર રાખે છે. સરતો કરાવવી એ પ્રેમમાં ખામી દર્શાવે આપે છે. વધારે
લખી મને તરતી આપશે નહીં, મારૂ મન મેં તમને જણાવ્યું છે.
આપને દુખ લાગે તો મારૂ કરજો, હું શું જાણું ? હું તો એક કુદ્ર અ-
ખળા છું, પણ તમે મોટાછો ક્ષમા કરજો. લી.

શુભેચ્છક કુમુદા.

પત્ર વાંચી વિચાર સમુદ્રમાં પડી હોય, જાણે ભયંકર કુવાની કોરપર
ઉમેલી હોય, કે યમદૂતો પાસે હોય, તેની અ- વસ્થા ક્ષણેક અનુભવિ
ધર્મેગ્નિથી બળવા લાગી. પણ તરતજ ક્રોધ સમાવી શાન્ત થઈ યત્ન
કરવા લાગી છતાં બળતરથી બળમળવા લાગી, “વાહા મારા પ્યારા પતિ,
શ્યાંગતો ખુબ લીધો જણાય છે. આવી સાજી, તાજી, તેને તમે મરણ
પધારીએ સુવાડો છો. પણ તમને તમારી લાયકાત પ્રમાણે જવાબ મળ્યો
હોય લાગે છે. ખરે કુમુદા જેવીને દસાવવા તજવીજ કરી ચુકેલાતો છે

અને અને મારતાં પણ શી વાર લાગે ? ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં. સાહસીક
 શું ન કરે તરવારત મન પારકું વા પોતાનું બધું સરખું છે. અથવા
 વિષયાશક્તિ શું નથી કરતા ? ખુન, ચોરી, મઘપાન, ઇત્યાદીક શું તેના
 માધ્યમથી નથી ? એવો કયો ગુનો છે જે વિષય વાસનાથી અધ બનેલ
 માણસ ના કરે ? હે નાથ. આ બધી વાતે સુખ છતાં નકામાં બાથોડીયાં
 શું કામ ભર્યા કરોછો ? વિષયથી કેટલા ખરાબ થયા, થાય છે, અને થશે.
 ઇન્દ્રને સહસ્રભગ સાથીન્ધયાં ? અહલ્યાની ઇચ્છાથી. સીતાના અમિલ વિ
 રાવણે કુળનો ક્ષય કરાવ્યો. કીચક, કૈરવ, ચંદ્ર, આદી બધાને કામ વાસ
 નાને લીધે મર્યાદા પડ્યું હતું. ત્યારે ભલા ભગવાન ? આ મનુષ્યપામર
 પ્રાણી શીદામ બીડે છે ? અને પુરા કળથી બચી જવા માગે છે. કાળીક
 સુખ સાથે સર્વેસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર થાય છે. પણ આવી દુષ્ટ કામ
 વાસના સાથી ઉત્પન્ન થતિ હશે ? એમાં કાંઈક ભેદ છે ખરો. ઇન્દ્રનો,
 સંકટનો, ભય રાખ્યા વિના, નિરંકુશ બની, માણસ કામને આર્તીન થાય
 છે, પણ બને છે : સારસારનું ભાન નથી રાખતો ? એ સાથી. હા, હા,
 પણ. ઘણું કરીને તો સોખત એવી અસર. સેંકડે પેણોસો ટકા સંગતના
 લીધે માણસ બગડે છે. વળી એમ પણ છે કે ઉપર કોઈની પ્રથમથી
 દાગ ન હોય, નાનપણથી લક્ષ્મીમાં ઝીલતો હોય, સ્વતંત્રપણે ફરતો હોય,
 તેને, કામ તરત પોતાના સપાટામાં લઈ ક્ષુદ્ર વિષયાન્ધપામર બનાવી દે
 છે. માખાપ છોકરાંને સદ્ગુણી કરવા ઇચ્છતાં હોય તેણે નાનપણથીજ
 બાળ કપર ખાસ તપાસ રાખવી. છોકરાંના હાથમાં પૈશા આપતાં વિચાર
 કરવો, તે કોની સોખત કરે છે, ક્યાં જાય છે, શું શીખે તે, રીત ભાન
 કેવી રાખે છે એ પ્રત્યેક બારીકીથી તપાસવું. તેમની દરેક નજીવી જણા
 તિ પણ હીલચાલપર બારીકીથી તપાસ રાખી ઘટતા ઉપાય યોજવા, ધર્મ
 સંબંધી તેમની અસ્થા દૃઢ કરાવવી, સદ્ગુણી જનનાં ચરિત્ર સંભળાવવાં,
 ઇત્યાદી ઇત્યાદી ઉપયોગી બાળકનાં મનને ખીલવવાની ઘણીજ જરૂર પણ
 આ બાબતપર હીંદુઓ ભાગ્યેજ લક્ષ આપે છે. મોટાંના ઘરમાં ચાકરોને
 હાથે ઉછેરવાનું કરવાનું હોય છે એટલે છોકરાંની સદ્ગુણી થવાની આશા
 તો ક્યાંથીજ હોય પણ ઉલટાં બગડે. પણ આતો એકમાંથી બીજાં ચાલી.
 હશે, ગમે તેમહો, પણ હવે આંમને સુધારવા તે શી રીતે ? શું કશોય
 રસ્તો રહ્યો નથી ? ઇશ્વર મને સહાય કરે. માણસ શું ન કરી શકે ?
 ધારે તે કરે. કુમુદની ધારણામાંતો નીખરણ છે. હા સુધારવાના એ રસ્તા
 છે, એકતો હમેશા મોધદાયક વચના સંભળાવાં, ઘડી ઘડી ઉપદેશ કરવો,

દૃષ્ટાન્તો આપવાં, ઇત્યાદીથી અને જીજ્ઞે રસ્તો તેને અનુસરવાનાં કડવાં ફળ આપવા દેવાં. આ રસ્તો સહેલો પણ જોખમ ભરેલો છે, અને સુધરે ખચીત પણ હાની પહોંચવાની. પશ્ચત્તિનું મોટું ફળ એકાદો ભંયકર રોગ જરૂર ચોટવાનો. પણ ત્યારે શું કરવું ? ઉપદેશ તો કર્યા કરવો, પછી જે બને તે ખરૂં. અરે પણ હવે મને યાદ આવ્યું. કાલે બપોરે માધુ આવ્યો હતો, અને એ માણસ કાંઈ સારો નથી. તેની જોડે એ ભણધને ખાનગી વાત કરતા હતા તે માત્ર મેં આટલું સાંભળ્યું કે “પકડીને કીલામાં કેદ કરવી અને મને ખંખર આપવી” શું આ કુ-મુદાને તો નહીં હોય ? ના, જી, એતો બાપ સત્તાવાળો છે. એ મતો ના બને, પણ કોણ જાણે હોય પણ ખરૂં. આજ કાલ એ હવે છેક નિરંકુશ બનવા લાગ્યા છે. ધારે છે કે કોઈ જોતું નથી, પણ ઈશ્વર બધાનો સાક્ષી છે તે કેમ સાંખી રહેશે? અરે? પણ એમના સુખમાં મારૂં સુખ અને દુખમાં મારૂં દુખ સમાયલું છે તો એ એવા થયા તેથી શું આપણે પણ એવું થવું? લગ્નની પવિત્ર ફરજ જુઝી જવી? હંસુધારીશ, બનતું કરીશ પ્રાણ અર્પાશ, પણ દુરાચરન નહીં ચાલવા દઈ; પછી તો જેવી ઇશ્વરની મરજી, કરતાં હતાં એજ છે એની મરજી વગર તરણ પણ તુટતું નથી. પણ ત્યારે કુ-મુદાને છુટી કરવી, એમની સહાયા માળણુને પુછવું? એજ. ઘડીઆળ સામુ જોતાં, “આડ વાગી ગયા ચાલો એતો જમીને ઉપર આવ્યા હશે.” તરત નીચે ઉતરી ઝોરડામાં આવતાં દુર્જનલાલને હોંચકા ખાતો જોઈ

“નાથ- કેમ આમ વિચારમાં છો.”

“આટલી વાર તું ક્યાં ગઈ હતી? પાન ખાન તો કર”

“એટલા સાફ તો હું આવીજ છું પણ માનો ન માનો તણારા હૃદય માં કાંઈક વિચાર ચાલે છે.”

“ગાડી વિચાર શેના? એતો કાંઈ કામ માં જરા ધન આપવા જેવું હોય તો એમ લાગે. પણ મને તું વીચારમાં હોજ એમ લાગે છે.”

“મારે કયુ કરમાર કરવું હતું તે વિચાર કરવો હોય, પણ તમારે તો સોને છોડવાનાં તે હોય”

“ના, ના, આજે તુ કાંઈ મરમમાં બોલે છે.”

“હું મરમમાં તો કાંઈ નથી બોલતી, પણ તમને કહું છું, અને મારૂં કહું માનો, જે મને તેનાથી સંતોષી રહેવું, આપુ લેવા જઈએ તો અધુર જાય હું સ્ત્રી છું, અત્પને ઉપદેશ કાવા યોગ્ય નથી છતાં કહું છું, મારૂં કરજી, મારો ધર્મ છે તે બજાવું છું. આપ જાણતા હશે કે—

યોધુવાણિપરિત્યજ્ય અધુવં પરિસેવતે ।

ધુવાણિતસ્યનસ્યંતિ અધુવંનષ્ટમેવચ ॥

તેમ આપે સત્સાર વસ્તુ મુકી અસાર વસ્તુ શોધવા માંડી છે, તો પરીણામ સાર નહીં આવે. મારાથી નથી રહેવાતું તેથી આ કહું છું”.

“પણ આજેજ આટલું બધું શું છે? શું કાંઈ તે એવું જોયું કે તું આમ કરે છે?”

આપજ કહેતા હતા કે સ્ત્રી જાતિ પુરૂષ ઉપર ચોક્કી કરવા મુકા યશી છે અને બીજો પુરૂષ પારખે તેના ડરતાં વચારે ત્વરાથી સ્ત્રી, પુરૂષના ગુણદોષ જાણી શકે છે; તો પછી આપજ વિચાર કરો કે વાદળે ઢાંકયો સૂર્ય રહેતો હશે?”

છે, કે કાંઈ ઉડતિ વાત સાંભળી છે? કહેતો ખરી.”

“તર્ક પણ નથી, ઉડતિ વાત પણ નથી, એતો હડહડતી સાખીતી મારી પાસે છે, કદાપિ સાખીત કરી આપું તો તકશીવ માફ; માફ કહ્યું કરશો? આપો વચન, જો પછી કરી ન જતા હો.”

“લે આ વચન. પણ જોટલો વાસના તરણમાં તોલ્ય હોય તેટલો તારા શબ્દમાં છે; અતે ભાંખીતી માં પણ તે-ટલોજ હશે. કાંઈ મસ્કરી માંડી છે, ઠીક છે પણ જા હું ગુસ્સે નથી થવાનો માત્ર હદમાં રહેજો.”

“હા હદથી બહાર નહીં જાઉ” લ્યો જુવો સારે (કાગળ ખતાતાં) ફર્જનલાલ રાતો ચોળ થઈ ગયો, કોમ રગેરગ માં વ્યાપિ ગયો, અને જો સ્ત્રી આવી ખશી નહોત તો જોસથી કરેલ પાનની રકાખીના ઘાએ કુમળી અબજાના મસ્તના ખંડ કર્યા હોત અને નિદ્રેષ લોહી વહ્યું હોત.”

“ખાનગી કાગળ છાનામાના ચોરીથી વાંચે છે? બોલ ક્યાંથી લીધો એ કાગળ? નહીં તો આજે હું તારો નથી.

“વહાલા શાફ કરો, મારાપર શું કામ ગુસ્સે થાઓ છો? આ લ્યો; ખરેનીફ કહી દઉં છું જોડએ તેમ કરો તમે જન્મવા ગયા કે હું તમારી મેડીમાં આવી અને ટેમલ આગળ પાન ખાનવવાપેટી ઉઘાડી એટલામાં આ અર્ધ ઉઘડેલા કાગળે મારી દટ્ટિ ખેંચી. અક્ષરો નવીન લાગ્યા સ્ત્રીના; હોય એમ જણાયા નજર કરતાં નામ દીકું તેથી કૈતુકનો માર્યો ઉઘાડી વાંચ્યો. શું તમે મારી જ-ગ્યાએ હો અને મારાપર કોઈનો લગેલો કાગળ

૧ સ્થીર મુકી અસ્થિર ગૃહણ કરનાં અસ્થિર તો નાશ પામે એટલુંજ નહીં પણ જતું રહે. “અરે પણ આતે બધો તર્કજ કે કાંઈ સાખીતી

પડ્યો હોય અને તમને શક આવે તો ના વાંચો? તેમ કરવા તમે મુખ-
ત્યાર છો, અને તો અમળા જાતી પરાધીન રહેવા સરજેલાં. બાળપણે
માઆપ યોવનમાં પતિ, અને વૃદ્ધપણે છોકરાં, હમેશ સ્ત્રીની સંભાળ રાખે
છે તો પછી અમે ક્યારે સ્વતંત્ર છીએ? પછી અમારૂં દુઃખ કોની પાસે
રહીએ? હૃદયનો ભાર કોની પાસે હલકો કરીએ? અમારો આધાર, અમારૂં
જીવન, અને અમારૂં સર્વસ્વ, એ માત્ર પતિજ છે તો તેને પતિત થતો
જ્વેષ અને અમને બળતરા ન થાય? લોભી પોતાનો ખજાનોજ તો જ્વેષ, જ્વેષ
રહેશે? નહીજ. ત્યારે હવે આમાં મારો અપરાધ શો હતો? જો ખોટું હોય
તો ચોરનો ન્યાય તે મારો ન્યાય, આપનું વચન યાદ કરો, તમે મુરખી
છો, મુખ્યાત્યાર છો, રાજ્યના કારભારી છો, તો હવે નિષ્પક્ષપાતે ધનસાદ્ર
આપો. મેં જે કહેવાનું તે રહી દીધું, હવે આપને કરવું હોય તે કરો
તમારે આધીન છું. હજી સુધી એક પણ ખોટા ઉશ્મરો નથી, આશ્ચર્ય
તમારૂં છે તો પછી શાને કરવું? ખોટો નાશ.”

આ બંધીવાર દુર્જનલાલ એકો એકો સાંભળ તો હતો, મનમાં વિ-
ચાર કરતો હતો. સ્ત્રીના બોલવામાં ભયંકર સત્ય જણાયું પોતાનો વાંક
ખુલ્લો દેખાયો, પત્ર રાખવોજ નહોતો. હશે જે જની તે જની, પણ
હવે વાત બહાર ન જાય તો સાર, હજી આ તો વિવાહમાં વિધન જેવું
થવા લાગ્યું, માટે તુર્ત તો સ્ત્રીને પદાવી ફેસવાળી રાજી રાખવી એવો
નિશ્ચય કરી હળવે રહી, જવાબ આપ્યો.

“વદાલી તું કહે તે ખરૂં હું જુઓ. તું જીતી અસમજા થઈ,
મારી ખોડ શોધી કાઢી. પણ હવે એ તારા મનમાંથી કાઢી નાંખ, મારા
તાર મીઠી નજરથી જો. તારે ભર્તા વગર કોઈ નથી તો મારે તારા
વગર કોણ ખીજું છે? આવેશમાં કાગળ લખાઈ ગયો પણ પાછળથી
પસ્તાયો. હશે, જે બન્યું તે નબન્યું થવાનું છે? ગઈ ગુજરી વિસારી
ગતંતરોચ્ચં ॥ એ વાક્ય પ્રમાણે જે થઈ ગયું તેનો શોક શું કરવા ક-
રવો? શોક કરવાથી શું સુધરવાનું હતું? નહીંજ. ત્યારે હવે ચાલ આ-
ટલેથીજ નવી જીંદગી શરૂ કરીએ. તે મને મહાત કયો, મને લુપ્તતાને
સીનો રસ્તો બતાવ્યો, ઠેરાણે આપ્યો, હવે હું તારો ઉપકારી થયો. ઉભો
થઈ વદાલી ધન આપતાં ‘ચાલ હવે રોશ કાઢી નાંખ, ખોડ તારૂં બા-
પણુ સાંભળવા મેઘવારી ઇચ્છતા ચાતકની પેડે એક પગે થઈ રહ્યો છું.

“વદાલા” બાથમાંથી હળવે રહી છુટી થતાં થડી ભર તૃપ્ત
થતી અમળા બોલી “વદાલા આ શબ્દો પ્રમાણે જો આવો તો પછી

શું ખાટી રહે ? મારા જેવી સુખી સ્ત્રી આ ભુતગમાં નહીં હશે એમ હું માનીશ. પણ કહેવા કરતાં અનુભવ મુશ્કેલ છે. બોધ તો બધાને કરતાં આવડે પણ બોધ પ્રમાણે ચાલે તો ખરું નહીં તો ધુળપર લીપણ. કહીએ ત્યારે હાજી અને પાછગયી શેઠની શીખામણુ જાંપા સુધી એમાં શું સીધી ? તેના કરતાં સત્ય બોલવું તેજ સાફ છે, જે બોલવું તે પા-જવું આ માણસની રીત છે.

ખરે તારી બોલવાની છટા આગળ, બર્ક કે વિલ્કમ પિટ મહાત્મ્ય કમય શું એ પછી એક ગણી ગણીને શબ્દો મુકે છે. જાન પ્યારી તારાથી અંતરાય રાખી મારા સુખના મીઠા પ્યાલામાં ? ઝેર બે-જવીશ એવો તે કયો નર હોય કે જે સંસારનું સુખ લેવા અને પોતાની સ્ત્રીને રાજી રાખવા ઇચ્છે ન હોય ? તને જે જોઈએ તે હું પુરું નથી પાડતો ? તું પાણી માગે તો દુધ હાજર કરું છું, ને તારી વૃત્તિ પ્રમાણે અનુસરું છું. અજાણી બધાંય કાટલાં કુવામાં નાંખ્યાં અને તારી સલાહ પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થયો છું. તું ગુરૂ અને હું શીષ્ય કેમ હવે ગમ્યું ? કે જુના કાવ્યમાં કહ્યું છે તેમ મસ્તિક નમાવિ પ્રણામ કરવા પડશે અને મનાવવાં પડશે ? ”

“ મારા મનમાં રીસજ ક્યાં છે. ? ક્રોધ આપનેજ ચઢ્યો હતો. હું તો માત્ર જોયું તેવું કહેતી હતી તેમાં તમે આ બધું વધારી દીધું. પણ તમે મારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર થયા છો, તો કહો વારું કુમુદને વિશે હજી કંઈ લાગણી તમારા અંતઃકરણમાં છે કે નહીં. ”

“ અરે એનો નામજ નવાદો. ધડી ભર. મતી ફરી હતી તેથી એવું કંઈ થઈ ગયું. હવે એવું કદી નહીં અને, તારા સમ. ચાલ, હવે થઈ ખુશી ? ”

“ પ્રેમનો આવેશ આવતાં પોતાના પતિને સ્નેહાહ્વાન આપતાં મનમાં ગાયું. ”

“ સ્ત્રીને ભર્તા, ધર્મ દારા ધણિને;

એવું નિત્યે જાણીને બાળ બને. ”

(માલતિ માધવ.)

“ અહા ! વળી નંદન કુમાર જેવા પતિપર પણ લલીતાનો નિર્મળ પ્રેમ હતો ત્યારે આવા પતિપર હું કામ રોપ રાખું ? એ મારા, અને હું એની. ” દુર્જનલાલે સ્નેહથી તણુતાં “ નાથ હ્યો, આ બીડી. ”

“ લાલો આજની પાન બીડી ખરા સ્નેહની છે નહીં વાર ? ”

ના, ના, તમારા મોંમાં મને મુકવાયો ” સ્મીત કરતી, રોશ તજતી સ્ત્રી બોલી. પીડી પતિના મુખમાં મુકી અત્યંત સ્નેહાર્દ્ર થઇ ડોકી સહેજ ઉંચી કરી, “ નાથ કાલે સવારમાં મારી બેનને મળવા જાડું ? ”

“ તારી મરજી હોય તો જાજે, મારી ક્યાં ના છે ? મને કયે દહાડે તારો અવિશ્વાસ છે ? ”

“ વાંદે તારે હું નીચે જઈ, જમી, કામની વ્યવસ્થા કરાવી, આવું છું. મારું કરશે એકલા છોડી જઈશું પણ વાર નહીં લગાડું. ”

તરત અખળા નીચે ગઈ, ઘડીક શાંતિ પ્રસરી રહી પણ તરતજ દુર્જનલાલ બોલવા મંડ્યો. “ ચાલ જીવ આની પણ પીડા પતાવી. ઠીક સમજાવી કાઢી. આજ કાલના લોક સ્ત્રીને મારવામાંજ સારાંશ સમજે છે; સ્ત્રીસારંચ સાટિકા માર ઐદમું રત્ન એમજ કર્યા કરે છે, ડગલે ડગલે ભૂલ કાઢે છે, વઢે છે, તેથી તેમના ઘરમાં હમેશ કલેશ વ્યાપી રહેલો જણાય છે, પણ તેઓ જાણતા નથી કે સ્ત્રીને વશ કરવાનો એક સહેલામાં સહેલો ઉપાય છે, અને આ શીખવવા સાર. તેમણે મને માસ્તર તરીકે રાખવો જોઈએ. ” (ખડખડ હસીને). “ ખરેજ બધાય મૂખો અત્યારે જે બન્યું તે ખોળા કાઢને ઘેર થયું હોત તો ધડાધડ ઉડત; પણ આ અપાડની વાદળીનું તોશન એક સહેજ વારમાં શાન્ત થઈ ગયું, તોફાની સમુદ્રપર કેવું તેલ રેડાઈ ગયું ? બોળી ખીમારી સ્ત્રીઓને તો હમેશ મીઠાં વચનથી અને કૃત્રિમ પ્રેમથી ઠગવી. તેમને જોઈએ તે આપ્યું, એટલે પીડા પતી, પછી ચહાય તેમ વર્તો. દરેક જણાએ જાણવું જોઈએ કે માર ઇલાદીથી સ્ત્રી નહોત થઈ, વખતે સામી થતાં શીખે છે, ત્યારે ભયંકર પરિણામ નીપજે તેના કરતાં આ ટાઢે પાણીએ ખસ કાઢવી એ કેવું સરસ ? બસ સર્વોત્તમ. પણ હવે કુમુદનું શું કરવું ? તેને લઈ આવ્યા હશે એ તો નિશંકયજ. મેં કહ્યું નથી એટલે સવારે ખજાર કરવા માધુ આવશે. મારે એને મળવા દશેક વાગે જવું કારણ કે વહેલાં જવામાં સાર નથી. માણસને ઉપરા ઉપરી દુખ દેવાથી તે જીવપર આવી જાય છે અને મરણીઓ શત્રુ સોને ભારે થઈ પડે છે, માટે એને જરા શાન્ત થવા દેવી, એની સ્થિતિનું એને જાન થવા દેવું, અને પછી તેની પાસે જવું. પણ કદાપી ન માને તો ? તો બળાત્કાર, મરદ આગળ સ્ત્રીનું શું ઉપજવાનું છે ? પણ કદાપી આત્મહત્યા કરશે તો ? તો શું ? દટાવી દઈશું અને માધુ રામાને પૈસા આપી સમજાવીશું. ઓહો એમાં તે શું ભારે કામ છે ? એ તો બધાયને હું પ-

હોંચીશ. વસ્તુ આવી છે તો હરેક યુક્તિએ કામે લાગશે. હું એમજ
કહું તો શું ? કે “ મારી સ્ત્રી મરી ગઈ ” અને એને લગ્ન કરવા વિ-
નવું, મીઠા શબ્દોથી કામ લઉં. એક દહાડો વાર લાગે તો શીકર નહી,
હવે એ ક્યાં જવાની છે ? આપણા કમળમાંજ છે, ને વહેલી મોડી
આપણીજ છે. આરે પછી ઉતાવળ શું કામ કરીએ ? સાચાં મોતિ
પણ એકદમ વેહ પાડતાં તુટી જાય, માટે એ તો “ ઉતાવળા સો બા-
વરા ધીરા સો ગંભીર. ” પણ ચાલ હવે હું જરા કાગળીયાં તપાસું.
પછી એ આવશે એટલે સુધં જઈએ.

પ્રકરણ ૮ મું.

.. વ્યાકૂળતા ચિતમહી જમરી જણાયે,
સુઝે નહી કઈ વળી, નવ કામ થાયે;
એનામહી સરવ ધ્યાન ગએલ માર,
એના વિના સરવ આ મુજને અકારં—૧

(અજ્ઞાત).

સવારના ચાર વાગ્યા હતા, શહેરમાં જરા તરા અવરજ વર થવા
લાગ્યો હતો, વાયુ મંદ મંદ થડો વાતો હતો, પુશ્ચલીઓ અને કા-
મીઓ થાકી નિદ્રાવશ થયા હતા ત્યારે ઉઘમી લોકો ઉઠવાની તૈયારી કર-
તા હતા, છોટી કોઈ કોઈ ઘરમાંથી પ્રભાતીઆંના સ્વરો સંભળાતા
હતા, તો ઘડીમાં બાજકના રડવાના નાદ કાને પડતા હતા. વાયુ મંદમંદ
થડો વાતો હતો, તારાનો ચળકાટ કમી થવા માંડ્યો હતો, ધ્રુવડો,
ચીખડી, ઇલાદી જનાવરો પોતાને સ્થાને જવા ત્વરા કરતાં હતાં, શીયા-
ળવાં આદીના ભયંકર નાદો બંધ પડવા આવ્યા હતા. કુકડાના અવાજ
થોડે થોડે અંતરે સંભળાતા હતા. આવા બધી સ્થિતિ નવું જીવન આ-
પનાર પ્રભાતને સમયે પોતાના ઓરડામાં કુસુમચંદ્ર અથ્વા સ્વપ્નમય અ-
વસ્થામાંથી જાગી ઘડીઆળ સામુ જોઈ, ખાટલામાંથી એકદમ ઉઠી,
મેં ધોઈ, આંટા મારવા લાગ્યો. સવારનું સૌંદર્ય જોઈ તેને કાણ જાણે
ક્યાંથી પણ એકદમ માધકાબ્યનો સવારના વર્ણનનો શ્લોક સાં-
ભરિ આવ્યો.—

‘કુમુદવનમપત્રિ શ્રીમદ્ભોજપણ્ડ
ત્યજતિ મુદમુલુકઃ પ્રીતિનાંશ્વક્રમકઃ
ઉદયમહિમરશ્મિર્યાતિશીતાંશુરસ્તં
હતવિધિલસિતાનાંહીવિચિત્રોવિપાકઃ

“ ખરેજ વિધિની રમતનું પરીણામ ક્યાંથી સાર હોય ? આટલા બધા માણસને દુખ દેએ, કાઢને કાઢ રીતે, ને કાઢને કાઢ રીતે, ધાનાં ત્યાં પાના નહીં ને પાના ત્યાં ધાના નહીં, આવી તારી વેહેયણીની ચમત્કૃતિ ! ધર્મને ઘેર ઘાડ ને કસાઢને ત્યાં કુશળ. ખરે ! કેવું અગ્નયન જેવું ? શું પૃથ્વીપરનો પામર જીવ આવું કરવા બેઠો હોય તો આપણે સાંખી રહીએ ? નહીં, કદાપી, નહીં. પણ ત્યારે મનુષ્ય જેને જુલમ ગણે તેને ઓ વિધિ તું ત્યાગ કર્યમ ગણે છે ? ફેરવી નાંખ તારી રચનાને, અથવા તો સર્વથા ઉલટી રચના રચવામાં કુશળ કપડી વિધી, તારી પરિક્ષામાં હું ભૂલ ખાઉ છું. તારી પોતાનીજ પેદાશ પર તે કુદૃષ્ટિ કરી. જે રીયુઓ મનુષ્ય માટે ઉત્પન્ન કર્યા તે તને ક્યાં છોડે છે ? ત્યારે તારી પાસે મનુષ્યો શા માટે નામને જ પોકાર કરતા હશે ? જેનામાં દયા, સત્ય, નિષ્કામપણું, શીલ, ઇત્યાદી ગુણ નથી એવા હે વિધાતા તારામાં તે દયા ક્યાંથી હોય ? અરે ભૂદયો, તારી ખુદીજ ક્યાંથી સારા-સારતી પરીક્ષા કરી શકે ? તો પછે આવી ખુદીવાળા હે જ્ઞાતા તું ખીન્દને શેનો સુખ આપે ? એક સાંગર આખી જીરને કાળી કરે, તેમ તારામાં અવગુણ તો પછી સદગુણી ને તું ક્યાંથીજ સાંખી શકે ? તેમને પણ તારે રસ્તે દોરવવાની પ્રેરણા કયો જાય છે, હજારો અડચણો નાંખી; વિવિધ મેહમ્મળમાં ફસાવી નીચે પાડવા તારાં યંત્રો સદૈવ ચાલુજ છે. અશીશી બધામને અશીશી ખાતાંજ શીખવે, ત્યારે પછી તું એમ ન કરે તો કેમ પરવડે ? પણ શું આ વિચાર દોષવાન છે ? શું ત્યારે—

અથવાભવિતવ્યાનાંદ્વારાણિ ભવન્તિસર્વત્ર,

કુમુદિની શોભા રહીત, કમળ પ્રકાશીત, હ્રુવડ મંદ, નિઃસાદિ, ચ-ક્રાક પ્રસન્ન, પૃથ્વીપર સુર્યનો ઉદય, ચંદ્રનો અસ્ત, આ કંગાળ વિધિની રમતનાં વિચિત્ર પરિણામ છે.

૨. અથવા કૃતકમોનાં ફળો સર્વ સ્થળમાં મળશે:—

શું આ ખરું હશે કૃત કર્મનાં રંગ દરેક સ્થળે મળશે? એ એમ છે તો ત્રિવિદ્યોપવાન શેનો? ખુનીને જજ ફાંસીની સખા શરમાવે તેથી શું જજ દોષિત ઠરે? જરા પણ નહી, બ્યભિચારી, ચોર, હરામી, ઇત્યાદીને દંડ દેવો એ કાંઈ 'ખોટું' છે? જેમ ગુલામ કાંઠા યુક્ત છતાં પણ તેની સુગંધી લૈશ માત્ર કમી નથી થતી અને સૌ લેવા ચઢાય છે તેમ સનાતનત સુદિર, સદગુણ, લોભ, મોહ, કામ, ક્રોધ ઇત્યાદી કાંઠાથી વિન્ટેસો હોવા છતાં, મનુષ્ય તેને લેવા જાય છે. પણ ત્યારે કુમુદા, ગરીબ નિદોષ કુમુદાએ શો અપરાધ કર્યો હશે વાર? અથવા એમ નહિ તો મને મેળવવાનેજ આ સચિત હોય તો? દુખ ન હોય તો સુખની કીમત જણાતી નથી, તેમ તેને પણ આટલા દુખ પછી જે સુખ મળશે તે અતિ મિષ્ટ લાગશે. પડતિ ચઢતિ તો દરેકની ચાલી જાય છે. મહાન રામચંદ્રજીને પણ સીતા સાથે વન સેવકું પડ્યું હતું; પણ તે કારણથી રાક્ષસ! ચરાયા અને દેવ સુખી થયા. ગાટે જે ઇશ્વર કરે તે સૌ સારા સાચા! પણ કુમુદા, કુમુદા, અરે! એ શું મને એક દમ થાય છે? આજ આખી રાત્રી એનીજ છાંયા દીસી છે જાણે તે દહાડ હું બાપણ આપતો હતો અને એ.

असुखतस्यास्मितस्मेरांकंचिदञ्चलसंवृतम्

मदालोकनलोलाक्षंस्मृत्वामन्येषुधांसुधा॥

અરે એજ છાંયા નજરે આવે છે, પણ મૃગાક્ષી તું ક્યાં ગઈ તને કોણ લઈ ગયું? એ દુષ્ટ ને મારી નજરે પડે તો દુકડે દુકડા કરી નાંખુ રજ પણ ડર નહિ, મારી નપનાનંદ કરિણી તને એકવાર પારે જોડે? શું પ્રેમ મન અગમ્ય દૂરનો ક'નજો લઈ શકતો હશે? આહા.—

“Love is a smoke made with the fume of sighs,
being purged, a fire sparking in lover's eyes;
being vexed, a sea nourishing with loving tears
What is it else, a madness most discreet,
a choking gall & a preserving sweet.

૩. હારયથી રમણિય ને મધુર, કિંચિત્ લજથી ઢંકાયલું મુખ,
ને મને ન્યાણનામાં તરલ નયન, એ સંભારતાં અમૃતને મીઠ્યા ગણ્યું.

મહાન શેકરપીયર, તારા વાક્યમાં સત્યતા છે, પ્રેમનો રસ્તો એવોજ છે એમ લાગે છે. આ એક દિવસમાંજ જોને મારી સ્થિતિ કેવી બદલાઈ ગઈ છે ? માફ હૃદય, જે એક નાના છોકરાના જેવું હલકું હતું, તે અત્યારે સીસા જેટલું ભારે લાગે છે, મસ્તિક બધું જુલી જઈ એની એમ ની એમ છપ્પીની કંપના કર્યા કરે છે. વાત તો થઈ નથી તેટલામાં આવું ? અરે મેં તો નજરે પણ કુમુદાને જોઈ હતી પણ વગર જોયે વખાણથીજ નળને દમયંતી તરફ પ્રેમ ઉપજ્યો હતો; માટે પ્રેમની ગતિ વિચિત્ર છે અકસ્માત કોણ જાણે જરા પણ જણાવ્યા વગર પ્રેમનો અંકુર ફુટે છે. દુખ તને શકુંતલા જોઈને પ્રેમ ઉત્પન્ન નહોતો થયો શું ? કાંઈ ઘાટ ઘડવો જોઈયો. મારે જાણવું જોઈએ કે તે મને ચહાય છે કે નહીં ? ચહાય વા ન ચહાય એને માટે આ શીશ છો જતું પણ મરણ સુધી હું પાછો હઠનાર નથી.”

“ખરૂં છે કે હલકા માણસો આશ્વત્થી બીકને લીધે કાયનો આરંભજ કરતા નથી, મધ્યમ પંક્તિના માણસો વિધિ આવંતાં આરંભેલું પડતું મુકે છે અને ઉત્તમ પુરુષો તો ગમે એટલાં વિધનો આવે પણ આરંભેલું પુરૂં કર્યાવિના શાન્ત થતાંજ નથી.” “ત્યારે શું મારે બીકને લીધે ન આરંભી નીચમાં ગણાવું ? અધવચ મુકી મધ્યમ પદ સ્વિકારવું ? એતો બનેજ નહો. ત્યારે કાર્ય પાર પાડવું અને ઉત્તમ માણસમાં ગણાવું, મહત્વાકાંક્ષી કોણ નથી ? મહત્વાકાંક્ષી કોણ નથી ? મહત્વા કાંક્ષા વગર કશું પણ કાર્ય થાય છે ? સીઝર, અલેક્ઝાન્ડર, નેપોલીયન, શેકરપીયર, અર્જુન, કર્ણ, રાવણ ઇત્યાદી, જે મહાત્વ કાંક્ષિ નરો નહોત, અને શાન્ત થઈ જે મળ્યું તેથી સંતોષ માની બેસી રહ્યા હોત, તો એમનાં નામ આપણે સંભારત પણ ખરા કે ? નહીજ ત્યારે હું મોટી ઇચ્છા રાખું તેમાં શું ? બે તરફનો કાયદો છે, નામના પણ થશે અને ઇષ્ટ વસ્તુ પણ મળશે, સોનું ને સુગંધ બેય. જ્યારે આવું કામ છે ત્યારે કોણ પાછો હટે ? શું આ નથી કે—The Path of Glory lends 'but to the, Grave.”

કીર્તિ તારો રસ્તો એવોજ છે ? તેથી શું થઈ ગયું, જેમ અનુનને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે “હે ! અર્જુન જીતીશ તો નિષ્કંટક પૃથ્વીનું રાજ મળશે અને મરીશ તો મોક્ષ મળશે.” ત્યારે મને પણ બે વાનાં મળવાનાં છે હું પણ રત્તેડ પામીશ તો કુમુદા મળશે જેની બરાબરી આખી પૃથ્વી-રજ રાજ્ય પણ ન કરી શકે અને નિષ્કંજ થઈશ તો પણ કીર્તિનો વધશેજ.

ઘેડે ચઢે તે પડે. ધરમાં બેસી રહેનારને ક્યારે સૂર્યનાં કીરણો નહે છે ? માણસે દુનીયાની અંદર પ્રત્યેક જાતનો અનુભવ મેળવવો જોઈએ, તો આ પણ એક જાતનો અનુભવ નથી શું? ના કયમ કહેવાય! ત્યારે હવે શું શોધમાં જવું હશે? એવો નહીજ, ત્યારે ચાલ જટ દાતણ પાણી સ્નાન સંધ્યા કરી. પરવાઈ. ભાષ્કર, કૃષ્ણલાલ, સવાર ચશે કે આવશે પછી વિચાર.”

પ્રકરણ ૯ મું.

જે ચક્ર વાક દિવસે વાકુ સંગ રાખે,
તે સાથ રંગ રમતાં રવિ તાપ સાંખે.
રાત્રે વિયોગ થકી ચંદ્ર પ્રકાશ ખુચે,
જે હોય કૃષ્ણ દિવમાં કશુંએ ન રમે.

પ્રેમાનંદ—ન. દ.

નિદોષ કુમુદા, નિરાધાર કુમુદા, આહા! શું એની ઉંઘમાં પણ પણ મનોહર ઠાન્તી? પણ આ વારે ધડીએ પાસું કયમ ફેરવે છે? એને સ્વપ્નાં આવતાં હશે? શું હશે? ઇશ્વર જાણે પણ આશું લેવે છે?

“છોડી જશો હાર હોયા તણાના,”

વળો બંધ રહું થોડી વારમાં પાછું,—

“ઠાન્તાં મુખથી બોલીને વિનવેઆ.”

કેવું વિચિત્ર? પણ આશું? આ કુમુદા કયમ બેબાકળી ખાટલેથી પડી ગઈ? શું કહે છે? આ—જાગૃત થતી કુમુદા પોતે ખાટલાપરથી પડી જતાં એકદમ ઉડી અને જુવે તો દીવો બળતો હતો, અને ચારે પાસ અધારી ભિતો હતી; બારણા તરફ દૃષ્ટિ કરતાં બંધ. એકદમ જાણે છળી હોય, કંઈ બયાનક દેખાવ જોયો હોય એમ ગભરાયલી આ બાળા આખે હાથ દબાવે ખાટલામાં બેસી ગઈ. થોડી વારે જાન આવતાં “ખરેજ મેં જોયું તે સ્વપ્નજ હવું હું ક્યાંકું તે હવે યાદ આવ્યું મરા કુમુદા, અસાર મુઝી તો તારી જોડે તારી કુમુદા મોજ ભારતિ કેદખાનાની બીક પણ રાખતી નહોતી; અરે જાણતી પણ નહોતી કે તે આવી જગ્યામાં છે, તે તો એમ સમજી હતી કે તારા ઓરડામાં તારી પાસે છે અને હાસ્ય વિનોદ કરે છે. પણ આ તો વાંઝણી સ્વપ્ને પુત્ર પામે તેવો ખેલ થયો. આ, દૃષ્ટિ કરુંકું તો થંડી જૂતના જેવી પ્રચંડ

દીવાલો માત્ર નજરે પડે છે. હવે શું કર્યું ! મારા કુસુમ ! વહાણાં કુસુમ,
 હવે તને ક્યાં મળીશ. પણ હવે હું અહીંથી ખગર પહોંચાડું ? હા આ
 વૃદ્ધા લઈ તો જશે. મારી પાસે સાચાં મોતિની વાળી, હાથમાં જડવ
 ખગડી, કડુ અને મળવચો એ બધું મળીને લગભગ ત્રણેક હજાર રૂ-
 પિયાની કીમતના દાગીના હશે. તારે પૈસાની ખાતર આટલું કામ એ
 નહીં કરે ? કરશેજ. પૈસાને કંઈ ચીજ અશક્ય છે ? માત્ર એક બે
 ચીજોજ નથી મળી શકતી, પ્રેમ અને છત્ર. એ પૈસાથી પર છે. હોયજ
 પૈસા એ અખતિર ચીજ છે. જીવોને એને લીધે શાં શાં કુકર્મો થાય
 છે ? મોરી, ખુન, અસત્યતા, દગલખાજ, વિશ્વાસઘાત, ઈલાદિ અધમ
 બયંકર ગુનાઓનું મુળ જોશો તો પૈસા નીકળશે. બાપને દીકરો મારી
 નાખે, ધણીને સ્ત્રી તજીદે, મીત્ર મીત્રની જોડે કપટ રમે. એ બધું શાને
 માટે ? એક માત્ર પૈસાને સાડ અને છેવટે તો તે ભેગો આવતો નથી. ”
 “ મુરખો રળી રળી કમાણીને માથે મુકશે મોટો પાણી ” એ વાક્ય કાંઈ
 ખોટું નથી. ખરે પૈસા અને કામિની એ વડે અસાર આપો વિંટાયેલો
 છે, એનાથી વિરક્ત હોય એ તો સાક્ષાત પરમેશ્વર જોવોજ જાણવો
 પણ બનવું મુશ્કેલ તો, એ જનો વિરક્ત, પણ પૈસાને આટલે દરજ્જે
 પહોંચાડ્યો કાણે ? મનુષ્યે. ઈશ્વરે તો માત્ર જગના સાધારણ સુ”ને
 સાડ અને બધાને નિયમીતપણે ઉપમાગ લેવા સાડ પૈસા રૂપિ નદી વહે
 વરાવી, પણ મનુષ્યો ગેરકુપયોગ કરે તેમાં જ્યોત શો દોષ ? પણ હવે
 બગશે બધું જવાલો. લાવ તારે કાગળ લખું. કુસુમ મને કદાપી ન
 ચલાતા હોય તો ? કંઈ અડચણ નથી પણ એ કુલીન છે એટલે મનમાં
 રાખશે મારી પાસે કાગળ સાદી બધું તૈયાર છે ” ટેબલ આગળ આવી
 દીવાને જરા સંકોરી ખુસ્તીપર ખેંચી લખવા કાગળ કઢી કલમ કઢી
 શું લખું તેનો વિચાર કરવા લાગી “ હવે સંબોધન લગાડવાને શી
 અડચણ છે. મને સ્વીકાર કર્યો છે તો લખતાં શું ગાથ આવવાને છે. ?
 કંઈ નહી. ” જયકથર કરી શરૂ કર્યું લખી રહી કાગળ એક નાના
 પરચાડીઆમાં બીડી શીરનામું કરી પેતાના પોલકાના ખીસ્સામાં મુક્યો.
 “ ચાલ હવે કામ તો થઈ ગયું પણ રાત ડેઢલી બકી છે. ” જાગીયા-
 માંથી ઉઠે જોતાં, “ સવાર થવા અગ્યું હોય એમ લાગે છે, લાવને
 તારે હવે સજ્જ થઈનેજ ખેડું. મારૂં મન સંતુષ્ટ લાય છે તેથી એમ
 લાગે છે કે, ઈશ્વર સદાય કરશેજ, ચલ એની પ્રાર્થના તો કર ” એ
 હાથ ઉઠા કરી ઘુંટણીએ પડી મસ્તક કળી ઉઠી રાખી આંખ બંધ

કરી. ગીતાના શ્લોક બરબડવા લાગી. આ વખતે નેનો દેખાવ અલોપ થએલા કૃષ્ણને બોલાવતી પ્રાર્થના કરતી રાધાના જેવો લાગતો હતો. મમે તેવા પથ્થર હૃદયના માણસનું પણ આ ાકરણ પીમળે તો ઇશ્વર જે હમેશ મનુષ્યપર દયા કરવા તૈયાર છે, જે ભક્તવન્સજ છે, જે નોધારનો આધાર છે, જે સર્વ ગુણોથી વ્યાપ્ત છે તે ઇશ્વર, આવી પ્રાર્થના, તીર્થિકારી, ભાવ યુક્ત, આર્જવ ભરી પ્રાર્થના નહી ગણકારે ? ના એમ બનેજ ક્યમ ? એ પ્રાર્થના અણ નહી જવાદે. પડતાને તારવા તૈયારજ છે. તો હે વાંચનારા તને જે દુખ હોય તો આની પેડે ભકતી કરી. તને, તારા અંતઃકરણને પવિત્રકર, શુદ્ધ માર્ગે દોર અને ઇશ્વર જે તને દેવો સરસ બદલો અપાવે છે, પ્રાર્થના પુરી થતાં કુમુદાએ ઉડી મો ધોઈ પત્રને બરાબર પહેરી લીધું અને ખાટલામા બેસી ઉંડા વિચારમાં એવી મરક થઈ ગઈ, કે જાણે આશ્વાસનું ભાનજ ન હોય,

ધોડી વારમાં તરત બારણું ધકેલાયું. વિચારમાંથી કળકળા ગયેલી કુમુદાએ બારણાની સાંકળ ઉઘાડી કે પેલી દક્ષા અંદર આવી તેના વાથમાં એક મોટો પાણીના લોટો અને તેમાં એક બાવળનું દાતણ મુકેલું હતું તેણે લોટો ટેબલપર મુકી કહ્યું સ્ત્રી ‘આ કુંચી અને પેલી બાવળ સંડાસ છે તે કળ ઉઘાડી દીશા પાણી કરી દાતણ કરો એટલામાં હું આ લઇને આવું છું બીજું કશું કામ છે ?’

કુમુદાને અભારે કહેવું દુરસ્ત ન લાગ્યું જેથી પોતે એકલી રહેવાનો ઇરાદો ધારી તેણે જવાબ આપ્યો કે “હમણાં કશું કામ નથી, પણ નાહ્યા વગર ચાહે પિતી નથી. નાવાનું પાણી પહેલું લાવજો.”

“વાર બીજું કાંઈ”

‘કાંઈ નહી.’

‘ઠીક તારે જોઉં છું.’ તરતજ બારણું બંધ થયું અને કુમુદાએ અંદરથી સાંકળ ચલાવી. ચાલ તારે હવે એ તો એસ્તો સમયને આધીન થવું જોઈએ સુખ દુખ ખમી લેવું જોઈએ. આ પણ એક કડવો તો કડવો પણ અનુભવ છે અને આખી જીંદગી યાદ રહેશે દુખમાં ધૈર્ય રખવું વિપદથી આપણે ગભરાવું નહી પણ ધૈર્યતાથી અને અડગપણાથી તેને સાંભી ગભરાવવી. કહ્યું છે કે—

‘સંપત્સુમહતાંચિતં ચત્સુપલકોમલં

આપત્સુચમશૈલશિલાલંકારકર્કશ્ ॥

૧ સંપાતમાં મોટાના ચીત કમળ સુગન્ધમળ હોય છે છતાં વિપદ થતાં વેંતજ પથ્થર સરખા કદણુ ધાય છે.

માટે સ્થીર ચીત રાખવું God's will must be done " " સારે હવે મારે હું દુખમાં છું આપદથી ઘેરાએલી છું, એ ! શોચ કરી શું કમ નાહક હૃદયને કનડવું ? છું તે કાંઈ માટે ! થવનું છે ? દુખમાં નથી ધારીશ તોય પણ અહીંજ છું અને દુખમાંજ એમ મણાશ તોય છુટા થવાનું નથી સારે—

‘ ધણું દુખ કાળે ધણુ ધૈર્ય ધારો ’

“ તે વગર છુટકો નથી માટે ચાલ દિશાએ જઈ આવી દાતણ પાણી કરી લઉં અને એ ડાકેણ આવે તેટલામાં પરવારી રહું. માટે—

“ કથૈકાન્તોદુસ્વમુપગતોમુસ્વમેકાન્તતોવા

નિર્ચૈર્ગચ્છુપરિચદશાચક્રનેભીક્રમેણ ॥

બાપ્ય અસ્થીર છે તેના પર ખ્યાલ ન કરવો. ” વિચારો તજી દશ દશ દાતણ કરવા બેઠી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

“ દોષો બધા દામ ખરીદી લે છે ”

એના એજ ઓરડામાં અસારે માધુ અને રામો બેઠા હતા. આ દાનીમાંથી વરલો આગળની માફક નીકળતી હતી, ઓરડાનો દેખાવ પણ લગભગ તેવોજ હતો. તરત માધુ બોલી ઉઠ્યો.

“ રામા આ તો તજવાર થઈ હશે સારે લાવ પી લઈને આપણે કામદારના ધરના બણી જઈએ.

“ હાલ્યો ” રામો આના ખ્યાલા સાફ કરતો કરતો બોલ્યો “ પણ કારભારી પાસેથી લેવું છે કેટલું ? તુ જાણે છે કે આપણે બહુજ જોખમનું કામ કર્યું છે. મેં સાંભળ્યું છે કે જોને આપણે પકડી લાવ્યા છીએ તેનો જ્યારે આપ ફર્ટકલાસ માજીસ્ટ્રેટ હતો આપણે એક વખત તેની કોર્ટમાં એની આગળ આવી ગયા છીએ, માટે જાણવામાં આવ્યું તો તારા ને મારા બેયના આર વાગ્યા સમજવા.

“ અરે આરે નથી વાગતા ને તેરે નથી વાગતા અમયો હોલા બડકલુની પેડે આમ ખીલે ક્યમ છે ? આપણને કોઈએ દીઠા છે ? નહી

ર કેટલાક મંપુર્ણ સુખી ને કેટલાક દુખી હોય છે, તોથી ઉપરને ઉપરથી તમે આવી ઘટમાળ છે,

ત્યારે આપણે શી દરકાર છે ? અને વળી કારભારીપર આક્રમો વધારે ઉપકાર ને તે વધારે કબજામાં આવ્યો. ”

“ પણ ત્યારે આમાંથી મળવાનું શું ? ”

“ બે હજારથી તો ઓછા નહીંજ. કારણ હજાર તને અને હજાર મને એ કંઈ વધારે કહેવાય ? વળી પ્રસંગોપાત કહાવીશું એ જુદું. ”

“ બાજુ તો અચ્છી રચાઈ છે, ચાનો ખાલો આપતાં રામો બેસ્યો. ”

“ અરે એ તો બધુય પાર પડશે નકામી ચીન્ટા શું કરવા કરે છે ? જોને અભયસીંહનું કોઈ જાણે છે. ? ”

“ શક તો ગયો છે પણ પુરાવો નથી અને હાકોર આપણીમાં પક્ષ છે, દુર્જનલાલનો પણ સ્નાર્થ છે, તેથી કોઈ વાત ઉચારતું નથી બાકી જો આપણા ભીંગડાં ઉખડીજ જાય તો. ”

“ હું ધારું કે તને કોર્ટમાં દુખ દઈ મનાવે તો તુંતો તુર્ત બધુય સાચે સાચુ કહી દે પણ હવે આ બધું ટાલતું મુઠી દઈ ચાલો આપણે જઈને કારભારીને એમનો શીકાર આવ્યો છે તેની ખબર આપીએ. ”

‘ લે ચાલ ત્યારે મેં ચા પી લીધી લે પાનની ખીડી લુંગડાં તો પહેરેલાં છે આપણે બહાર નીકળીએ કે તાજુ વાસવુ. ” બહાર નીકળી વાસી જાય છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

યુક્તી પ્રભુકૃતિ મહિં કામી રમ્યા કરે છે,

જ એક થાય નવ સિદ્ધ બીજી કરે છે;

ભૂડી શુદ્ધિ નવ જીવે નવ કમ્પ દાણે;

જો થાય સિદ્ધ નિજ અર્થ તો એજ રાખે,

(અજ્ઞાત)

પોતાના દીવાનખાનામાં અત્યારે દુર્જનલાલ ઉડા વિચારમાં હોય તેમ આમ તેમ ઉતાવળે ડગલે ચાલતો હતો. અત્યારે તેનો દેખાવ જાણે ઇંદ્રને જીતવાની તૈયારી કરનાર દૈત્ય જેવો હતો બાળકવધ કરનાર, મનથી ગર્વિષ્ટ જાણે કંસજ હોય નહીં એવી તેની મુખમુદ્રા અત્યારે લાગતી હતી તેના મનમાં શા શા વિચારો ચાલતા હશે? ઇશ્વર જાણે, પણ કાંઈ

મોટા હરકરી સરદાર કીલ્લો લેવા આગમજ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે, તેમ આપણુ અત્યારે ઘડીમાં ડોકું દસાવતો, મડીમાં સહેજ હસતો, નહીં તો હાથનો આજો કરતા ન્હોં કે મન સથે વાત કરતો હોય નહીં, એમ એટલું દરના દતો એટલામાં સહેજ આરણું ખરખડયું. તરત ચમકી અધીરણા આવશમાં ગળ્યાની સાંકળ ઉઘાડી “માધુ” એમ ખુબ મારી પણ નેવાજ ખરીબણો પડી ગયો. આતો પોતાની સ્ત્રી હતી. તરત જોમ તેમ માને શાંત કરતાં “કમ આવી શું જોઈએ છીએ?”

“તમે કુંચાનો ઝુમખો ક્યાં મુક્યો છે વાર? હુંતો શોધીને થાકી પણ પગજ લગતો નથી, મારે પદાર જવું છે તે જરા જોઈએ છીએ”

“ટેંગલના ખાનમાં છે; ખીનું કાંઈ?”

“ના, કાંઈ નહીં” પાછી ફરતી અચળા બોલી દાદર ઉતરતાં “હીક, હીક વાલી બસા દડતો તમે મને પાણીમાં મુડીઓ ભરાવો છો. માધુ આવવનો છે ત્યારેતો કાંઈપણ હોવું જોઈએ? આ શે કે વાત સાંભળીશ. પણ એમાં દેવનો નથી કરત? શાવ પાપ? મારે એાછુજ કોઈને કહેવું છે. જેર વપરેગ કન્યો છે, ઉલટુ મારેનો એમને સીવ રસ્તે લાવવાજ પ્રયત્ન કરવા પડે છે.” નીચે પગલાં સાંભળતાં “આવ આ જોડેના ઓરડામાં સંતક બનઉં ત્યાંથી ખાં સંભળશે.”

તરતજ માધુ અને રામો કપર ચલી સાંકળ ઉઘાડવી દીવાનખાનામાં દાખલ થયા. દુર્જનલાલ એક ખુ-શીપર બેઠો અને માધુ તમાને બેસવાને સાન કરી.

“કમ પ્રતક કરી આવ્યા છીએ, લાવો દનામ” બેસતાં બેસતાં માધુ બોલ્યો.

“નહી ખાત્રીથી કહો છો.” મુદિત થતાં કારભારીએ પુછ્યું.

“આપને કોઈ દીવસ દયા છે? તમારી ખુદિ અને અમાર અજ એ એકાં થયાં. પૃથ્વીને આકાશ એક થાય તો આવા નજવા કાર્યના શા ભાર?”

મુઠો આંખજતા હંચા નીચા થતાં પોતાના વખાણથી રાજ થતાં કારભારીએ પુછ્યું “શી રીતે એકદમ હાથમાં આવી ગયું?”

“તમે કહ્યું હતું તેમ અમે ગયા અને ખાગમાં વિદા અને કમળા સથે કુમુદા ફરતા આવી હતી ત્યાંથી ઉપડી લીધી. અને તમારા હુકમ મુજબ કીલ્લામાં કેદ કરી છે. હવે મળવા જશો એટલે બધુએ જણાશે.”

“રંગ છે માધુ, રામા ખુબ કરી.”

“સાહેબ અમે તો આપ જેવાની સેવા કરવાને સરજેલા છીએ”
રમો નમ્રતાથી બોલ્યો, “એમાં શું થઈ ગયું કદી મરવાનું હોય તો
બાંહે નહીં તો આ તે શું?”

“તમે જે કામ કર્યું છે તેનો પૈસાથી બદલો વળે તેમ છેજ નહીં
જે ન આપું તે ઓછું” તરત દુર્જનલાલે ઉઠી પેટી ઉઘાડી નોટા કાઢી આપી.

“અરે સાહેબ શી ઉતાવળ હતી? આપે તો ન્યાલ કરી દીધાને
આપના જેવો, ઉદાર બીજો કાંઈ નહીં હોય” નોટા ખીસ્સામાં ધાકતો
માથું બોલ્યો.

“અરે એમાં શું મેં આપ્યું છે? કંઈ નહીં પણ હવે તેની મનો-
હતિ પ્રબળ છે? શું બળતો ઉપયોગ કરવો પડશે કે કાંઈ પેચ રમવો પડશે?”

“શું કહું સાહેબ! અમે ઉપાડી લાવ્યા છીએ, તે અમરું મન
બલે છે, જે અમે જરાક ગદગદતામાં રહ્યા હેત, તો અધારી રાત્રે પણ
અમારા હોમમાંથી નાશી જતા, ને વળી એવી રીતે કે અમે પકડી પણ
ના શકત. આટલી કૃત્રની કળી જેટલીમાં ક્યાંથી આટલું બધું સામર્થ્ય?
અમ્યયન જેવું છે. વળી શું એની બોલવાની છતા? મારી પોતાની છાતી
પણ પીગળી જત તોથી તરત મેં તેને બોલતી બંધન કરી દીધી. બધી
રીતે પહેલેલી છે માટે જોર કરતાં રખે કાંઈ કામ બગડે. કેદખાનાથી
તે બીતો હોય એમ લાગતું નથી. છતાં જેમ મસાણામાં નીરાંતે ચાલે તેમ
બેધડક તે પાંચીઆં ઉતરી કીડાના કેદખાનામાં દાખલ થઈ, કેદખાનું
તો આપ જાણો છે કે ત્રાસદાયક છે અને અબચતિંદ પણ કિતરતાં ડરતા
હતા. ઇશ્વર જાણે પણ આ સ્ત્રીતો જે હથીઆર હોય તો ખીજી ભવાનીજ
જોઈ હ્યો, આપણા જેવા દૈત્યનો ખેડોજ કાઢી નાંખે.”

“ચુપ ચુપ, જાણતો નથી કે દીવાલને પણ કાન હોય છે. જે નથી
તેનું નામ દેવાની શી અગત્ય છે? પણ ત્યારે તો શી યુક્તિ કરવી મને
તો તે ધીકરે છે, તો પછી બધાનો કર્તો કું છું એમ ધારશે નો પછીતો
એ મારા સામુ પણ નહીં જુલે. ત્યારે બગાટકાર શીવાય બીજો રસ્તો શો
રહ્યો છે?”

“જો જો બાઈ સાહેબ એમ કરતા સ્ત્રી જાતને અતિ છેડવામાં
સાર નથી, ભલે અબળા છે પણ વખતે સબળા બની જાય છે, નીચ છે.
હલકી છે. કુકર્મો કરવારી છે, ભોળી છે, ક્ષત્રી તેવી છે, તથાપી સ્ત્રી જાત
હીલી છે. હઠ એ એક ગુણ એનામાં આઠે અંગે વાસ કરી રહેલ છે.
તો એ હડે ભરાઈ તો ગમે તેવી પુશ્વલી કે કુતરડા હશે, તોપણ પેતિ

આખર જાળવવા તૈયાર થશે; પણ દુઃખ, જોર જીવન, મત્તાદી સહન કરશે, છેવટે સુકા ઝાડની ઝળાની પેઠે ભાગી જશે પણ વંજશે નહીં. માટે સાવચેતીથી કામ લેવું જોઈએ. ઉતાવળ કરતાં આપણે ખરડાઈ જઈએ. ખજાન મરદો પણ અમળાને જીતી શકતા નથી. જીવો લાલચન વિરમતી, રાવણને, સીતા, હીચકને દ્રોપતી; માટે યુક્તીથી ફેસલાવીને લેવું અતિ ઉત્તમ છે.”

“ત્યારે તું એવો રસ્તો શોધી કાઢ ને ખીન્ન, થતો દુર્જનલાલ બોલ્યો.

મરીબપલવર મારા કરતાં આપની બુદ્ધિ વધારે પહોંચે, અમે તો બગ કરી જાણીએ. અમારામાં બગ છે તેટલી બુદ્ધિ હોતતો અમે લોકો પોલીસને હાથ કાઢ દીવસ પકડાતજ નહીં પણ ઇશ્વર બધુય એકને નથી આપતો, નહીં તો તે એક ઉન્મત થઈ બધાને ઢાંકી દઈ મરજી ફાવે તેમ વતે માટે આપ કાંઈ બોળી કાઢો તો અમે ટેકા આપવા લાગીશું. અગર કાંઈ વધારે કામ બજાવવું હશે, તો બજાવી લાવીશું.”

“હા, મને એક વિચાર સુઝે છે, તેણીને હું કંઈ કે તને કાકાર સાહેબે પકડી મંગાવી છે, અને તારી મરજી હોય યા નહોય તો પણ તારી એ લાજ લેશે માટે હું તને છાનો માનો છોડાવા આવ્યો છું. માની સ્ત્રી સખત ખીમારી બોગવી મરજી પામી છે, અને હું તને છોડાવું માટે તું મારી જોડે લગ્ન કર, હું તને જે જોઈશે તે પુરૂં પાડીશ, હમેશ સુધી તારો જ થઈને રહીશ પ્રેમજન પાથરી ફસાવું, ને પછી કમુલ થાય કે ગોર બોલાવી ત્યાંજ હસ્ત મેળાપ કરી પછી એક સારા ઘરમાં રાખીશું અને કહીશું કે મારે રાત્રી દિવસ દરબારમાં રોકાવું પડે છે તેથી આવવાને જીજ્ઞાસુ વખત મળે છે એવું કહી ફેસલાવી દીલાસો અપાશે, અને તે ઘેર તને કે રામાને ચોક્કીપર રાખીશું. કેમ આ યુક્તી ઠીક છે કે નહીં? હું તો ધારણું કે આના જેવી ખીજી ફત્તેહમંદ યુક્તી એકે નથી જો એ જરા જાણે કે ખીજું કાંઈ કપટ છે તો તેવાનો વિશ્વાસ કરે તેમ નથી અને સ્વતંત્ર મિનજની છે કારણ મોટાની છોકરી બધાપર હુકમજ. ચલાવેલો વળી ઇંચિજી ભણી એટલે મસ્તકમાં જરા પવન હોય તો તે કાંઈ નવાઈ જેવું નથી માટે મને તો આજ યુક્તી પસંદ આવી છે તારો અભિપ્રાય શું છે તે બોલ.”

“પ્રપંચ સત્તર આના બંધ બેસતો છે હું ધારણું કે આજ અવળા સવાલો પુછ્યા વગર રહેવાની નથી અને તે વખતે તમે જે જરા મલ્લાં તલ્લાં ચાવ્યાં કે તમારા રામ રમીજ મથા જાણુને, પછી કોટી ઉપાથે

પણ હાથ આવવાની તથી. જ્યારે કપડી કે ગુનેગાર માણસને આજીવનના ઉંપરા ઉપરી સત્તાઓ પુછી ગભરાવે ત્યારે મોઢો હુશીયાર દમદમ આજ પણ પકડાઈ આવે અને આટલી બહેલી તે જરાક મોંતો રંગ બદલાયો કે જરાબ આપતાં વાર લાગે એટલે થઈ ચુક્યું. શક પડવાનો અને મુજ શકતો છેજ.”

“શો શક પડવાનો? શું પુછવાની, શાનો? મુજથી શક છે?”

“પહેલાં તમે ક.ગળ મોકલાવ્યો હતો તેથી તેને પાકી ખબર છે. ખીજી એકતો તમારી સ્ત્રી મરણ પામી છે. તો પછી તમને જાહેર લગ્ન કરતાં શી અડચણ છે? વળી પહેલું તો એજ કહેશે કે મારે ઘેર મુકી આવો. પછી ત્યાંથી વિચાર કરીશું. હું મારા ખીતાને સમજાવીશ એવું માણુંય કહેશે. તમે કહેશો કે હું તમને આહુછું તેથી અત્રેને અત્રે લગ્ન કરવા ઇચ્છું છું. ત્યારે કહેશે કે ખરો પ્યારહોયતો આવી દુઃખની વેળાએ મને આંમ કરવાનું કહો? આતો સ્વાર્થનું કામ છે. તમારો મારાપર પ્રેમ છે તો તમારે મારૂ બહું કરવું જોઈએ અને તમારો સ્વાર્થ તજી દેવો જોઈએ, અને મારા મારાપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. અત્યારથીજ અવિશ્વાસનું પાત્ર થઈ તો પછી આગળ કેમ તહી થઈ પડું આટલામાંજ બરોસો નથી રાખી શકાતો તો પછી મોહોરદાર બનાવી શી રીતે રાખશે? વાસ્તે મને છુટી કરો. તમને ઠાકોર શું કરશે નોકરીમાંથી કાઢી મુકશે એજને તો નોકરીની શી દરકાર છે, મારા ખીતા પાસે પુષ્કળ દોલત છે અને જોઈએ તેટલી લાગ વગ છે તો પછી કેટલી નોકરીઓ? માટે જો મને ખરા અંતઃકરણથી ચલાતા હો તો આ દુઃખમાંથી છુટી કરો, અને મારાપર બરોસો રાખો ઇશ્વર બધાંય સારાં વાંતાં કરશે.”

“વાહરે માધુ, વાહ તું તો સાક્ષાત તે સ્ત્રી હોય કે તેનો હીમાયતી હોમ એમ બોલે છે. આટલી અફઘ તારામાં છે એતો આજ જાણ્યું. ત્યારે હવે તુજ કહેશે ખીજો પ્રપંચ લઢાવવો? બળાતકાર શીવાય ખીજો રસ્તો ક્યાં છે? અને એ પણ ન અને તેમ છે ત્યારે શું લાવેલું મુકી દેવું? શું મહેનત, શ્રમ જોખમ ઇત્યાદી બધું જે સોસ્યું તે નિરર્થક. ના, ના, એમ તો નાજ અને ગમેતે થાય. પણ પકડ્યું તે પકડ્યું. હવે એતો સાપે કપ્પુંદર ગળ્યા જેવું છે?”

“ત્યારે તમે વિનંતી કરો અને પછી ન માનો તો એમ કહો કે ઠાકોરની ઇલામાં આવશે તે કરશે અને જો માનશેતો તું છુટી થઈશ તારાં માં બાપને મળીશ પૈસો કીર્તી આખર તણે જગવાશે. એકાદી વખત

બહી નમાને તે: શ્રીમદ્દાસને સ્વાંગ પહેરી ધમકાવી આવે, પ્રપંચ સ્વીકારાવી આવે. એણે ક્યાં નવા દાકરને દીસ કે? ત્યારે નમાયો: બીનેત્રી તેને પછી બ્યારે મળશે કે તરત બેઠી એની ઠેકાણે આવશે અને તમારા કહેલા પ્રમાણે વર્તવાને કબુલ કરશે. હુંનો ધરણ આકપટ પ્રત્યક્ષમત્તર શાવશે અને પક્ષી બાળમાં ફરશે.

“ધન્ય છે માધુ આફ્રીન તારી અકબર. હીક યુક્તી લડાવી છે. હજે તો સો વસા કુમુદ મારી ચઢ ચુકી. પણ કીલાની કુચી લાવ્યા.

હ્યો આ સાહેબ, અને જાણ્યો છીએ કામકાજ દહેળે.” હુજાલાય કુચીએ એકદમ ટેમલપર મૂકતાં “અહો આઠ થવા આવ્યા અને દાકરને મળવા ન જવાયું, પછી પેલીટીકલની મોકલ્યું છે તે જવા વગર છુટકું નથી. સાળો મફતનો વગી એ ત્રણ ચારકલાક માધુ ફોડાવશે. માટે ચાલ સુમમાં પહેરું તેમ બોલતાં બીજા જોરડામાં જાય છે. અને ગાડી તૈયાર કરવાનું કહી પટાવળે બોલાવતાં ગાડીમાં બેસી બહાર ગયો.

મકરણ ૧૨ મું.

પેખી પ્રદર્શ રચના જન સૌ રમે છે,
બ્રાતા લણો નિયમ નીલ નકી રહે છે;
જે શુદ્ધ છે હૃદય તે નવ મ્હાન ચાલાં,
સ્નેહથી ચેષ વણ સુદૃઢ તે કરે છે ૧

(અગાલ).

અંદન જે હુર્જનલાલની સ્ત્રીનું નામ હતું તે પોતાનો ધણી બહાર ગયો કે તરતજ પોતે પણ ભુગડાં પહેરી બહાર જવા તૈયારી કરતાં અડબડા લાગી “ હજી પણ એમને સાન ન આવી. ખરી વાત છે કામાન્ધો મંદેશયસિ ॥ તેમ એમને થયું છે પણ ત્યારે મારે શો ખેવ લડાવવો ? ” તરત પોતે હીંચકાપર બેઠી રાત્રા કમળ સરખી હથેળીપર મણને ટેકાણી મસ્તક કળી નાચી કરી. અર્ધે દિવસે થાયે બાણે હાથ શોકમાં હોય, પિયર કરતી હોય, એમ સ્ત્રીર યત્ન રહી નેવ હમળમાં આંસુ કીકી સુધી ઉતરતું જવાં હવાં અને જે ત્રણ બીન્દુઓ માલપર પડ્યાં બાણે ઝાકળપી બીન્દુનું ગુલાબ ન હોય એવા ખાસ ફરવતાં હતી. આ સ્ત્રી સુંદર નહોતી એમ નહેતું. તેનું બન્ધ કપાળ, લાંબુ સીધું પણ મોતે દીપાવ તેણે; નાક લાંબી દાંત, ઘટ બહુરીયાં બેસાવતી હોઈ

વધુ કાળી ચપળ આંખો સહેજ લાંબી હડપચી, હસના જેવી ડોક,
 અને ઉપભોગને લીધે ખીલતો શરીરનો એક સરખો બાંધો ઇલાદી જે-
 નારના મનમાં એકદમ છાપ પાડી દે એવાં હતાં. આવી સુંદર, નિર્દોષ,
 પવિત્ર, શુદ્ધ આર્યા, તેને આગે પતિ ! પણ શું તેને પતિપર તિરસ્કાર
 જીપજતો ? હતો કશુવાર પણ નેના વિશુદ્ધ હૃદયમાં આવી કલ્પના સ-
 રખી પણ પેસવાં પામી ન હોતી. માત્ર તેનું અંતઃકરણ પતીને અપ-
 રોધ ભાવમાં રહેતો જોઈ બળતું હતું. માતાને જોઈને પાણીમાં ડુબતું
 હોય, તે જેવી લાગણી ઉત્પન્ન થાય તેવી આના હૃદયમાં અત્યારે પતિ-
 પર ઉપજી હતી. ઘડીવાર ઢાંગળ કાઢી હીંચકાપર મુકી એક ટશે તેના
 સામું જોઈ રહી આંસુ ખાળ્યાં રજાં નહીં ધૈર્યતા જતી રહી, નિર્ભર
 રોધ ! અત્યારે સર્વ કામમાં હોવાથી તેનું રાતું કોઈએ સાંભળ્યું નહીં.
 ઇન્દ્રજીતના કપાયલાં હાથે લખાવલો કાગળ જોઈ સુલેચનાને જે શોક
 ઉત્પન્ન થયો હતો તેવોજ આને થયો. જરૂર પડી “ શું મારે કોઈ નહીં ?
 શું પતિ તરફનું રોહનું કાર તે પણ બંધ ? મારી જોડે પણ આવી
 ક્યાઈ ? હું ઇશ્વર, હવે હું શું કરું ? મને મારું દેશાવ, મારે એકલીનું
 તે લાગ્યું ગમે તેમ બોગવત, પણ ખીચારી કુમુદને પણ આવી સ્થિ-
 તીએ લાગ્યા. હવે મારે શી પુક્તી કરવી ? આવું ક્યાંય બન્યું હશે ?
 ધણીનાં કૃત્યો નીચ્છન કરવા પતિને મથવું પડે ? હોવ ચાર દકાડા સુધી
 પણ હોય, અને કુખ પણ હોય મુદ્રીકા જોવાથી કુખ્ય-તે સંકુલતાનો
 ત્યાગ નહોતો કર્યો ? પણ મુદ્રીકા જડતાં પાંજો ઠેકાણે આ ની શકાવાને
 મનાવી લાગ્યો તેમ મારા પતિએ અત્યારે સહાયુદ્ધ રૂપિ મુદ્રીકા મારા
 અમાએ ખોઈ છે પણ તે મગનાં ઠેકાણે આવશે. એમનું હૃદય એટલું
 દોર નથી. ખરી વાત છે. પેનાનો જોડો ચેર હોય તો પણ માનેતો
 અત્યંત પ્રીય લાગે છે તો મારાસ્વામીના અવગુણ મારા મનમાં ક્યાંથી
 વસે ? ” “ ના વસે પણ જગત જાણ્યા વગર રહેવાનું છે ? પૈશો આજ
 છે અને કાલ નથી, ચઢતિ પડત ચાકી જાય છે તો પછી કયામ જન-
 શુક્ર કે આ રિચતીમાં હમેશ કાયમ રહીશું ? અને જ્યારે પડવા વખત
 આવશે ત્યારે અધીકાર, દોષ, કીર્તી નાશ પામશે અને લોકો આગનાં
 કર્મોનો બજો આપવા નહીં ચુકે. કારણ જિદ્દગ્નધાવહુલીમવનિત તેમ
 જરાક દેશ વીકી થઈ તે પછી જેટલા મીન એટલા બધા શુભ તે
 વખતે માણુન અધીકાર મદમાં વધી કરેલા શુનાઓનું ફળ નાશ કરી
 લે છે. ખરી બખર ત્યારેજ પડે છે. ત્યાં મુદ્રી તો બહુ સરળ અને

પીતાની મરણ ને અનુકૂળ થતું લાગે છે. દશા બદલાઈ કે બધું શરવાતું તે વખતે ખરાબ કામ કરનારને સર્વ ધીક્કારવા તૈયાર થાય છે, પડતાને પાકું મારે છે, દુઃખમાં વધારો કરે છે, ત્યારે અધીકારનો સમયજ સારી મરતી કીર્તિ સંપાદન કરવાનો છે. પાંડવો નીતિ માર્ગે ચાલનાર હતા તો પડતીમાં પણ તેમને સહાય કરનાર મળી આવ્યા વિપત્તિ બુલમી મહાનગવને કાષ્ટએ મદદ ના કરી. બાજરાવ ખીજને પણ સહાય વીના માર્યો ગયો. માટે અધીકારીઓ ડાહ્યા હો તો ચેતો, અધીકાર આજ છે. ને કાલ નથી. આજ તમારૂં ડોકુ હલાવ્યાથી હજારોનાં નસીબ ઉઘડે છે અને ધુણાવવાથી પુટે છે ત્યારે સારૂ કરી છો કીર્તિ સંપાદન કરી મિત્ર મેળવવાની તજવીજ કરો કે તમને પડતીમાં સહાય કરે આ બીજ રીતે મારા પ્રાણેશ, તમારૂં પણ છે. તમે અત્યારે વૈભવને સ્થીર માની થયેચ્છ ગમન કરો છો પણ ઇશ્વર કરે ને એવો વખત ન આવે પણ તમારે પણ કદાપી ખીજનો આશ્રય લેવો પડે આ ત્રાસ, આ બુલમ આ કાળુ ધોળું શાને માટે? એક ક્ષણીક સુખને માટે શું કાળ અક બધાનો નાશ નથી કરતું? ત્યારે તેને સુખનો નાશ કરતાં શી વાર લાગવાની હતી? પાણીપર મંદ મોજના જેવી સંસારપર સુખની લહેર છે, તરત સમાઈ જાય છે, પરપોટાની પેઠે પુટી જાય છે. માટે હજુ સમજો, અવકાશ છે. અત્યારથીજ ફેરફાર કરો. રહેમ નજરથી વતો, પણ દશાયની દરકાર કરે છે. કશું પણ જ્ઞાન રાખ્યા વગર જે અડચણ આવી તેને ગમે તે પ્રકારે સારે અથવા નકારે દુર કરવામાંજ મહત્વ માને છે પણ આવું થતું અટકાવીશ. મારામાં પ્રાણ છે. જ્યાં સુધી નસોમાં રક્ત વહે છે, ત્યાં સુધી આ અવજો માર્ગે જવા નહીં દઉં. તમે બલે મારી નાંખો, તમારા હાથે મરતાં મોક્ષ મળશે. ચીનતા શહેનશહે અગીયાર મેન્ડેરીનાતે કાપી નહોતા નાંખ્યા? શાને માટે? તેને સારો બોધ કરવા ગયા તેટલા સારૂ. ત્યારે એ એટલા બધા નહોતા બીન્યા તો હું મારા ઘણીની અધોંગના, સુખ દુખની ભાગીએણ મોતથી ડરીશું એમને આડે રસ્તે જવા દઉં? ઇશ્વરની ગુનેહગાર ન ગણાઉં? અલગત ત્યારે ચાલ હવે બાજુ બધી જાવનો પડતી મૂની તૈયાર થઈ".

"કુમુદને છોડવી દઉં હા કુંચીઓ ભુલી ગયા છે તો હું કીલ્લામાં જાજીતો શી અડચણ છે જ્યારે આવી બીચારી કુમુદને ખીક ન લાગી તો મને શું ખીક લાગવાની છે? મેં કીલ્લોતો જોએલો છે પણ કુમુદને મારી ઝાળખાણુ અપું કે ન આપુ? આપવાને શી અડચણ છે પણ પણ

પણ પેલી માલણની છોડી કુલ મુકવા આવે છે. રોજ તો પોતે આવતી અને આજે એની છોડી ક્યાંથી? ” કુલ મુકતી છોકરીને “ અલી આજે ક્યમ તું આવી? તારી બા નથી કે? ” “ ના ચંદનબા એતો દાલ બપોરની કાંઈ કામ સાફ ગઈ છે તે આવીજ નથી.

“ ઠીક, આ માલણ પણ રખે ત્યારે કીલામાં હોય? વખતે વાત ઉઘાડી પડે તો ગુસ્સે થશે, તેની તો કાંઈ શીકર નહી, પણ અધવચ્ચી વાત કુટી જાય તો નિરાશ થઈ જવંય અને કુમુદ બીચારી રડશે અને આ કસાઈઓના હાથમાં રહે માટે એમ ન થવું જોઈએ, જ્યારે બધું વસમું ને આપણે તો છાશને દોણી બે રાખવાં છે ત્યારે એ પૈસાનો નકામો છુટ ઉપયોગ કરે છે તો થોડા ઘણા હું વાપર તેમાં શી અડચણ છે? એ બાંધવા અને હું કોડવા વાપરું” (દર્શાવે) “ કોઈ જાણશે તો કહેશે કે ઘણી ઘણીઆણીએ ધધો ઠીક માંડ્યો છે, પણ એમ કર્યા વગર છુટકોજ ક્યાં છે? એનો એજ, પડતા તેવા દેવાશે. મારે મારા રૂપમાં જવું કે લુગડાં બંદલી નાંખવાં? આવે પોશાકે જતાં કોઈ શક ખાય તો વાત ઉઘાડી પડે માટે મારી બેનને ઘેરથી લુગડાં બદલી જાઉં, પણ પહેલાં તેને ત્યાં પણ શું કરવા જવું પડે? જે વખત જાય છે તે અમુક્ય છે. કોણ જાણે હમણાંજ એ આવી ચઢે તો? આવવાનો સંભાર તો નથી, પણ એમનું ઠેકાણું નહી અને વગી હવ ત્યાં એટલે જનતી ઉતારણ કરેજ. ચાલ ત્યારે આ લુગડાં કાઢી નાંખુ અને એક સાદુ મવન માત્ર પહેરું અને એમનો કાળો મખમલનો કાળો ઝમો વિંટી લઉં; એટલે પછી કોઈ ઝોળખવાનુંજ નથી.” જવન કાઢી થોડીક નોટા લઈ સંભાળથી કળખના ગજવામાં મુકી કુંચી હસ્તગત કરી દુર્ગન્નસલાની વીંટી લઈ છાનીમાની સંતાડી. કોણ જાણે વખતે ચોક્કી પહેરો હોય તો આ વિંટી બતાવતાં રસ્તો થવાનો; આપણને કીલામાં કોણ ઝોળખવાનું હતું? ત્યારે લાવને એક નાની શી કટારી પણ પાસે રાખું, વખત છે, એટલું એટલું પણ લોટું, એવું ઉપયોગમાં આવે—અને સાવધાનીથી કામ કરવાની જરૂર છે, કારણ કામ એવા માણસ પાસે લેવાનું છે કે તે વખતપર મારી નાંખતાં પણ બિહે નહીં. મરતાં તો બિહીતી નથી પણ એમને સુધાર્યા પહેલાં મરણ થાય તો મનની ઇચ્છા મનમાં રહી જાય અને એ પાછા આવજો ને રસ્તે ચંદનબા કરે; માટે જનતા ઉપાય તો કરવા અને બને તેટલી સાવચેતી રાખવી. માધુ કહેતો હતો કે કુમુદ વધારે તોફાની છે. તેમ છે તો વધારે સફ, કારણ એવી છે તોજ આના સ-

ગાડામાંથી બચાવવાની આશા રખાય. નબળા પોઆથી કશું ન થાય. માટે એ પણ મારા મતને મળતીજ થશે અને મારું કહ્યું કરશે. જોડી તો ઠીક છે, એતો હાર્યા જાણોને. ચાલ ત્યારે હવે શી વાર ? ” ગાડી જોડવાનો હુકમ આપ્યો, તરત ગાડી તૈયાર થઇ કે પોતે પગથી માથા સુધી ઝખાથી વીંટાઇ ગાડીમાં બેસી, ગાડીવાળાને તકીદ આપી કે “હું ક્યાં ગાડી લઇ જાઉં છું તે જો એ કદાપી પૂછે તો કહેવું નહીં.” વળી વિચાર આવતાં “મારી બેનના ઘર તરફજ હાંક.” ગાડી ત્યાં આગળ આવતાં ઉતરી પડી પાછી અગીયાર વાગે લાવવાનું કહી, નજર આગળથી ગાડી દૂર થઈ ત્યાં સુધી ત્યાંજ ઉભી રહી અને એક બાડાની ગાડી કરી કીલા તરફ હાંકવાનું કહી ચઢી બેઠી અને થોડી વારમાં કીલા આગળ આવી પહોંચી, ભાડુ આપી, ગાડીવાળાને વિદાય કરી પોતે સંભાળથી દરવાજામાં પેઠી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

કારામહે મદદ ધંધર તો કરે છે-૧

દરવાજામાં બેઠેલા મકરાણીએ તરતજ પુછ્યું, “કોન જાતા હય ? કીસકી રજસે ? ”

“કારભારીની રજથી.”

“જબ નિશાન ક્યા હય ? ”

“જુઓ આવીંટી.”

“આમ્હા જાઓ.”

તરત પોતે ખુરજ ચડી નીચે જઇ એક પછી એક દાદર ઉતરતી, ગભરાતી પણ દઢ મન રાખતી, અને બધાનો અંત સારો આવવાનો છે એમ ધારી હીમત રાખતી પતિવ્રતા, ઠેઠ કોટડીના બારણા આગળ આવી પહોંચી; બારણાં બંધ દેખતાં સાંકળ ખખડાવી. તરત પેલી વૃદ્ધ માલણ (હવે એને આપણે એજ નામથી બોલાવીશ) બારણું ઉઘાડતાં ચમકી હોય તેમ ચીસ પાડી ઉઠી. કુસુદા તો આનો ખ્યાલો ટેબલ પર મુકી દઇ અત્યંત અન્યયનીમાં ગરક થઇ ગઇ. જાણે બોલવાની, કે ઉઠવાની સત્તાજ કોઇકે લઇ લીધી હોય, આ દેખાવ ઉપર પુતળાની મોઢક જોતી હોય, તેમ સ્થીર દૃષ્ટિએ જોઇ રહી. આશું ? કાળા ઝખાથી વિટેલી આ

અત્યંત મનોહર આકૃતિ કોણ હશે ? એ મનમાં સવાલ ઉડ્યો. માલણી તો સાવચેત થઈ ચંદનના તમે અહીં ક્યાંથી ? આ શું ખરું કે ખોટું ? ” એમ ઉપરા ઉપરી બકવા મંડી. દક્ષિના યજ્ઞમાં વિરભક્તને દેખતાં જે બીક દક્ષિને લાગી તે બીક આ સુંદરીને જોતાં માલણીને લાગી. તેણે મૃત્યુ પાસે આવેલું જોયું. વાત કુટી ગઈ દીકી. એક તરફ દુર્જનલાલ અને બીજી તરફ ચંદનગૌરી, ઉપર આલ ને નીચે ધરતી, વચ્ચે અદ્ધર લટકવા લાગી, હજારો કલ્પના કરવા લાગી. ચંદનગૌરિ આ સંવળું સમજી ગઈ અને તેનો લાભ લેવા ચુકી નહીં. તેણે મધુરે પણ ધમકી ભરે આગળે કહ્યું, “ગભરાઈશ નહીં, બીહીશ નહીં. મને અનુકુળ થા. અને તને બચાવીશ.” કુમુદાએ આ સ્વર સાંભળ્યો, બોલનારની કાંઈક ઝોળાખાણ તેને પડતી હોય એમ લાગ્યું પણ બરાબર સમજણ પડી નહીં.

માલણી પગે પડતી, માફ માગતી, હાથ જોડતી, બોલવા લાગી, “મારો કેશો પણ વાંક નથી, હું તો ચીડીતી ચાકર છું, બતાવ્યું કામ કરું છું. ન છુટકે અહીં આવી છું, એમ ચાંપલુશીવેડા કરવા મંડી પડી.

એ બધુય હું જાણું છું. પણ બોલવાથી મારાથી છુટવાનું નથી, એમ હું સુઝી દેતારી નથી, તું જાણે છે કે હું કશુંય સમજતી નથી, પણ તારાં કારસ્તાન હું પાછ ગઈ છું, તને ઝોળાખું છું મારી મહેરબાની મેળવવાનો એકજ રસ્તો છે અને તે એકે હું જ કહું, તે મુજે મોઢે ગુપ્ત રીતે કરવું, કેમ કમુદા છે ? ”

વખતને અનુકુળ થનારી, ડાહી, વિચિત્રાણી, માલણી સમજી ગઈ કે અહીં વળવાનું નથી, અને દુર્જનલાલ આગળ આનું સંપૂર્ણ આલે છે માટે ધારે તે કરી શકશે અથવા મારી જાહેર ફજેતી કરશે તો મને સજ્જ થશે માટે આનું કહ્યું સાંભળવામાંજ સાર છે, અને માન્ય કરવામાંજ સુખ છે, એમ મનથી વિચાર કરી કહ્યું, બોલો ચંદનના બોલો,

શું કામ તમારું કહ્યું નહીં કરું ? મારા રાઈ જોડલા કરે પણ મારા પેટમાંથી વાત જવાની નથી, મારા ધણીના સોગન, શો તમારો હુકમ છે ? તે પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર છું.”

કુમુદાને તો એ શબ્દજ વિચિત્ર લાગ્યો જાણે પોતે બધું સમજતી હોય તેમ હવે તેને જ્ઞાન આવ્યું. ઝોળાખાણની સમજ પડી, અને ચંદનગૌરી તે બીજું કોઈ નહિ પણ દુર્જનલાલની સ્ત્રી એમ ખાત્રી થઈ. પણ તે અહીં શા માટે આવે ? અને વળી આવે વેશે ! શું એ માંદી નહેતી ? કોણ જાણે ! પણ બંધ જણશે, હમણાં એને આવકાર તો

આપું. એમ નીશ્ચય કરી ઉભી થઈ આવકાર આપતાં, “ જ્ઞેન માફ કરજો મને પહેલાં ઓળખાણ ના પાડી, શું કરું મારૂં હૃદય જે દીવસમાં એવું શૂન્ય થઈ ગયું છે કે એકદમ ભાન નથી આવતું, તારી કુમુદ એનને ઓળખે છે ? ”

“ વાહ તને તે ભુલી જઈ; મને તારા સદ્ગુણવડે તું છેટેની સગી છતાં માની જણી એન જેટલો ઉમળકો આવે છે અને તેટલા સાંઝે અહીં આવી છું. ”

“ તે માટે અહીં આવ્યાં છો ? આ શું કહો છો ? હું કાંઈ સમજતી નથી. ”

“ જ્ઞેન હમણાં બધુય સમજાશે પણ તારે માફ લગાડવું નહીં; ” બેશીને પ્યારણું બંધ કરી “ સાંભળ હું કહું છું. તું પણ અહીંજ રહે માલણ તારૂં પછી કામ પડશે જો કુમુદ, મારા પતિએ તારાપર એક કાગળ લખેલો તેનો જવાબ તે આપેલો ખરો કે ? ” કાગળ બતાવતાં.

“ હા જ્ઞેન પણ તે શાથી જાણ્યું ? તું તો માંદી હતી ને ? ”

“ બધુય જુદું, હું સાજી સારી હતી. ”

“ એમ કે ? વિસ્મય પામતી કુમુદ બોલી. ”

“ હવે જરાક તારા કુતુહળને દબાવજે, હું કહું છું પણ ચમકીશ નહીં, સાંભળ, આ કાગળ મારા હાથમાં આવતાં મેં મારા પતિને સહેજ ઠપકો આપ્યો ત્યારે એમણે ભુલ કબુલ કરી ભવિષ્યમાં પાંશરૂં ચાલવા વચન આપ્યું પણ તરત સવારમાંજ બધુય પથ્થરપર પાણી જેવું જણાયું, ઘેર માધુ કરીને એક હરામખોર છે આવ્યો અને તારા પકડી લાવવાની વાત કહી એટલે મને સાંભળવાની અતિ ઉત્કંઠા થવાથી બધું સાંભળી તને છોડાવવા આ પગલું ભર્યું. ”

“ ત્યારે રાત્રે જો પેલો કાજો ભૂત જેવો ગાડીમાં હતો અને બધી ધામધુમ કરતો હતો તેજ માધુ કે ? ” આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થતી કુમુદએ પુછ્યું.

“ હા એજ રડયો જ્યાંને ત્યાં મુવો એવું કરે છે, માલણે જવાબ આપ્યો. ”

આતો તમે વાતમાં ભંગાણ નાંખ્યું; હું શું કહેવા જતી હતી, હા હા સાંભળ કુમુદ તને છુટી કરવામાં મને ધન્યભાગ્ય ગણું છું પણ તારે એક શરત પાળવી પડશે. જો કે વગર કહે તું પાળે તેવી છે તો પણ મારે ફરજ પ્રમાણે સંભારી આપવું જોઈએ; તને મારા ભર્યારતી મર-

જીથી લઇ જવામાં આવી હતી. એ નહિ કહેતાં બીજી મને તે વાત તું બતાવીને કરંજો પણ આંટલામાંથી કાઢવું નામ ન આવે તેની સંભાળ રાખજો, જેમ તને હું ઉપકાર કરું છું તેમ આટલું કરીને તું તેનો બદલો વાળજો અને બધું ભુલી જજો. ધ્યાન રાખ જો કે, "To err is human, to forgive divine માટે ક્ષમા રાખજો. મારે ન કહેવું જોઇએ છતાં જણાવવું પડે છે."

પ્યારી બહેન, અરે એનાથી પણ વિશેષ, સંકટ સમુદ્રમાં નાવ જેવી સખી, તારો ઉપકાર હું ભુલી જઇશ. ? અહા ! આપણે અભ્યાસ કરતાં તું વાંચતી, હું સાંભળતી એ દલાડા ક્યાં ? " ક્યાં આ દૂર્જનલાલ ? વિધીની રચના બગવાન છે. "

" ગિરી શીખર જશે જો કાકની પંક્તી પ્રીતે,
નહી નહી નહી છાજે હંસના જેવી રીતે. "

" એમને વૈભવ, પૈશો, હોદ્દો, મળ્યો તો શું થયું ? તારી બરાબર એ શી રીતે થયાના ? હશે ! તારો શો વાંક ? મા આપે જો કર્યું તે ખરું; ધન્ય છે તારી સહનશીલતાને, તારું ચરીત્ર સ્ત્રીઓને દાખલો લેવા જેવું છે; પતિને માન આપનાર, પતિને પ્રભુ, સર્વસ્વગણનાર, જ્ઞાનનો ફાંકો ન રાખનાર, સુશીલ. ભર્તાને સારે મર્ગે દોરનાર હો સહોદરથી પણ અધીક સખી વા બહેન, તું ખરે બીજી મંદોદરીના જેવી છે કે જેણે રાવણ સરખાનો કોપ ન ગણતાં ઉપદેશ કર્યો અને બનતા ઉપાય લીધા. વળી કેવી ધૈર્યતા ! કેવી ક્ષમા ! ખરે ! સર્વગુણો તારામાં એકત્ર વસી રહ્યા છે. "

" ધન્ય ધન્ય મારી શાણી કુમુદા નહી તોફાની કુમુદા તારી શૈલી આગળ જાણુ શા હીસાબમાં ? બોલવાની છટા આગળ ફેલ્લ કે બંધવું શું ગળવું ? હીક વખાણ આવડે છે; કહે આટલું શીખતાં કેટલો વખત લાગ્યો હતો ? "

" શું તે હું કાંઈ ખોટું કહું છું ? કોઇ બીજું આ બાજુ ને મારી જગ્યાએ હોય તો એજ કહે કે બીજું ? "

" વાર હવે એ બધું જવાદે અને હું કહું તેના પર ધ્યાન આપ; જુઓ હવે તારા છુટકારા સારા બાજુ રજીએ. તારે સુર્યપુર કાઢને કાગળ મોકલાવવો છે. જો તેમ હોય તો લાવ હું ઝટ મોકલાવી આપું; ત્યાંથી કોઇ મદદ આપી શકે એમ છે; ? વાત ફેલાવી ન જોઇએ, કોઇ ખાનગી રીતે

આ કામ કરે તેવું હોય તો કહે નહીં તો ખીલ રસ્તો લઈએ.

“ વહાલી સખી, કાગળતો લખી રાખ્યો છે અને મોકલવાની રાહ જોઈ છે. તે લે આ રહ્યો. કુસુમચંદ્રનું શીરનામું છે. તું તેમને જોળખતીતો હમશ, હમણાંજ એ. એલ. એલ. બી. થયા. મારૂં ચીત્ત એમનાપર સંતુષ્ટ છે. અને એ છુપું રાખી જરૂર અહીં આવ્યા વિના રહેવાના નથી. ” બોલતાં બોલતાં લજ્જતી કુમુદના ગાલે રતાશ ચઢી આવી.

“ લાવ્ય ત્યારે હું ગામમાં મારી જેનને ત્યાં ઉતારીશ અને એમને રાત્રે અહીં મોકલીશ; તે તને લઈ જશે. કેમ માળણ ઠીકને ? ”

“ આ તમને જેમ ધ્યાનમાં ઉતરે તેમ કરો, પણ ભાઈને ખબર પડશે તો ? એ તો આવતા હશે ત્યારે શું કરશો ? ”

“ એ તો બધુંય મેં નક્કી કરી રાખ્યું છે પણ કુમુદ તને શું કહ્યું છે કે એ આવે ત્યારે તું હાથ લા કર્યા કરજો એટલે શાન્ત થઈ પાછા જશે. જો વાત કહ્યું. ” “ ભુલીશ નહીં. ” માલણ તરફ ફરીને માલણ તારી મહેનત નહીં જવા દઉં, તને ભુલી નહીં જઉં, લે આ વળી કુમુદ અને હું બન્ને ખુશી કરીશું; પણ તારે આ વાત ખરેખરી છાની રાખવી. મારાથી બનશે તો ગપોરની હું આવી જઈશ, પણ કદાપી ન અવાય તો પણ તારો છુટકારો તો નક્કી સમજજો, ગભરાઈશ નહીં કુમુદ, મારા કહ્યા પ્રમાણે વર્તજો; કાલે જઈને નિર્ગુણ ગાશીને મળવાનીજ, પછી તો ગતે તું ભુલી જવાની નહીં વાર ? કાગળ લખતી રહેજો આ સખીને કોઈ દીવસ સંભારજો. આ બનાવ ભુલી જજો, સારા માણસની રીતજ છે કે અપકારને બદલે ઉપકાર કરવો, ગમે તેમ તોપણ તારા બનેલી અને મારા પતિ તેનું સારું કરવામાંજ તારો ધર્મ સમાયલો છે. મારા ઉપકારનો બદલો પણ વળી જશે; શું કહ્યું અહીં, તું શાણી છે દાંતને જીભ ભળવવી પડતી નથી. ” જવા ઉઠતાં કુમુદ એકદમ તેને ભેટી પડતાં “ જવાયછે, બેશ તો ખરી, તારૂં કહ્યું જરૂર કાળજીમાં કાત-રું, દુરજનલાલ મારે ભાઈ બરાબર છે તેનું ખોટું તાકું ? મોરનાં ઈંડાં ચીતરવાં નહીં પડે. ”

લે બહેન બહુ “ વખત થઈ ગયો છે, કુમુદને હૃદય સાથે આ-પતાં આવજો. ” તરત બારણું ઉઘાડી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

“ જોતું નીજ સંતાનને, તે સમ નહી જગ દુખ;
(પણ) વાદળ પાછળ સૂર્ય જયમ, દુખ પાછળ ત્યમ સુખ. ”

પાટલાપર નિર્ગુણલક્ષ્મી બેઠાં હતાં. સુખપર શોક છવાઈ ગયો હતો. ચાર વાગે ઉઠી નાહી સેવા કરનાર આજ પોહોર દહાડો ચઢ્યા આવ્યો. પણ દાંતણે કર્યું નહોતું. હડાહડ, ધમાધમ થાય તે ઘરમાં આજ સોય પડ્યા જેટલો પણ અવાજ સંભળાય એવી શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી જે જ્યાં ને ત્યાં ત્યાં હતું. રાત્રીનું રાધેલું એમનું એમ પડી રહેલું હતું. ઉંદરોએ રોટલીના કકડા નવેણુ બહાર આમથી તેમ વેરેલા હતા. ચાકરો પણ આજે ચાકરજ ન હોય તેમ ઘર કાગપર લક્ષ નહી આપતાં જે જગ્યાએ બેઠા ત્યાં બેઠા. શંકરલાલ કાકા એક ધંતી હોડી સુજી ગએલી, લાલ થયેલી આંખે, કંઈ નહી આવેલી તેથી ડોલાં ખાતા જાગૃત રહેતા પાટપર શુન્ય થઈ બેસી રહ્યા હતા. કાલે જુવાન જેવા જણાતા, સૌ કામમાં માથું મારતા, આ હ્યો, આગ કરો, કહેતા આજે જાણે જોશીઆળા થઈ ગયા હોય તેમ ‘કાકડું’ વળી એ ‘કે ચું’ કર્યા વગર ત્યાંના ત્યાં ફરી ગયા હતા. ઘરમાં જાણે એકનો એક યુવાન પુત્ર મરી ગયો હોય અને તેનું શય પડેલું હોય અથવા કાંઈ એવી રાજકીય આશંકા આવી હોય કે જેથી તદ્દન ઉંધું થઈ જાય એમ લાલકાર વર્તાઈ ગયો હતો. ભર વરતીમાં હોવા છતાં તે સ્મશાન જેવું દેખાતું હતું, અને બધા ચહેરા જાણે તરતનાંજ મડદાં હોય એવો ભાસ આપતા હતા. એવામાં એક સ્વાર ઘર આગળ ઉતરી ઘોડાને જોડવાને થાંભલે બાંધી, ઘરમાં આવ્યો. તેના દેખાવપરથી તે પોલીસનો સ્વાર હોય તેવો લાગતો હતો. બધી આંખો, મ્હો, તેના તરફ ફર્યા તે શુ કહ્યું છે તે સાંભળવાને બધાના કાન ધન્ટેજર બન્યા; શુન્ય દેખાતી આ સ્મશાન છુમીના મડદામાં કાંઈ ચેતન આવ્યું હોય એમ લાગ્યું. શંકરલાલે જોખરે ધાંટે પુછ્યું “ કેમ કાંઈ પત્તો લાગ્યો કે ? શી ખબર ? ”

જવાબ સાંભળવા તલપાપડ થઈ રહ્યા.

“ સાહેબ ચારે તરફ ફરતા વીસ માઇલ સુધી ખબર કાઢી પણ કશો પત્તો લાગ્યો નથી. બાગમાંથી ગાડી નીકળવાનો રસ્તો અને તે રસ્તે ઠેઠ શેહપુરની બાગોળ સુધી જઈ આવી શોધતાં કશો પત્તો જ-

શુચોજ નહી, જે મને તે કહે અમે તો ગાડી દોડીજ નથી, આથી અમારી શોધ નીષ્ફળ ગઈ છે.”

“ હેં ! ” માત્ર એટલોજ શબ્દ શંકરલાલના મોંમાંથી નીકળ્યો. ડોસા તમર આવતાં પડતાં પડતાં સ્વારે ઝલી લેવાથી ખચી ગયા બુમ મારી “ જરા ઠંડુ પાણી લાવો ઝટ લાવો. ” એમ પાણી આવતાં મ્હોં પર છાંટી હુશીઆર કર્યાં.

નિર્ગુણલક્ષ્મી કે જેનું હૃદય શોકથી વિષમ્ભ ગયું હતું તેમણે જેમ તેમ ધૈર્ય પકડી ઉઠી પાસે પાટપર ખેરી કોઈની પણ દરકાર રાખ્યા વગર બોલવા માંડ્યું “ માફ જીવન, મારો પ્રાણ, મારી આંખની કીકી, નિર્ધનીઆનુ ધન, મારી રત્ન સરખી દીકરી, કુમુદા ગઈ અને તમે પણ આમ ધૈર્ય છોડી શોક કરી કાળને બોલાવો છો, પછી મારી શી વસ્તે ? તમારી પાછળ હું આવવાની. ”

પંદર સોળ, સતર વર્ષની, બે ત્રણ ભાણેજીઓ, ભત્રીજીઓ, કાકીમા, દાદીમા કરતી વીંટળાઈ વળી આંસુ સારવા લાંગી. “ તમે ના રડશો દુખી ના થશો સમુરી પકડો. ” આકરો સ્નેહના માર્યા બાબા આમ છેક ના હીમત શું થઈ જાઓ છો ? કુમુદાના પૃથ્વીને છેડે પણ ટાંક્યાં રહે તેવાં નથી ગમે ત્યાંથી પ્રગટ થશે, બે દલાડા વેહેલાં કે મોડાં અમે બધાય તમારા ગુલામ છીએ ગમે ત્યાંથી ખોળી લાવીશું ત્યાં સુધી ઝંપીશું નહી, તમારું લુણ ખાધું છે તે હલાલ કરીશું તમે આમ દુખી ન થાઓ હળવે રહીને ઉપાય શોધો. ”

“ ઉપાય શું શોધે ? એક પણ સુઝ પડતી નથી. ખીચારીને લઈ જઈને કોણ જાણે શું કરશે ? મારી નાંખશે ! હાય હાય; હેબકથીજ મરી જશે; મારી લાડમાં ઉછરેલી લાડકી, રે મારા પુત્ર, તારાથી આ આ દુખ ક્યમ સેહવાતું હશે ? તું ભુખી હાંપશ કે તરશી હાંપશ ? તને સુખ હશે કે દુઃખ ? ત્યાં તારો કોણ બેલી ? નીરાધાર રે મારો બાગમાં ઉછરેલી વેલી વનનો તાપ તડકો તારાથી કેમ સહન થઈ શકે ? મારા વગર જેને ધડી ન ચાલે એવી મારી અલેતી કુમુદા તું ક્યાં ગઈ ? શું તને તારા વૃદ્ધ પિતાની પણ દયા ન આવી ? દીકરી આ દુઃખ તારે માટે ક્યાંથી ભરી રાખ્યું હશે ? તને ખવરાવી, પીવરાવી મોટી કરી ને ભણાવી, તે આટલા સાર ? આટલા ચાકરો, આટલી, સાલખી, આ વૈભવ, એકે તારી સંગાથે ન આવ્યાં ? તને જરીએ મદદ ના કરી ? આના કરતાં તું મરણ પામી હોત તો ઓછો બળાપો પણ આ તો મ-

રણ કરતાં અધીક; કોણ જાણે તું કયે કળે રીખાતી હકીકત ? તારી પાસે શું કરાવવા કહેતા હશે ? આ પૈસો ટકો, જનન, માલ, ધર, વાડી, વજીરા છોડી દઈ ધણી ધણીઆણી જે કોઈ કુમુદને એક વખત લાવી આપી ભેટા કરાવે તેને આપી લુગડાંભેર નીકળી જઈએ અરે, તેના જન્મે જન્મ દસ થઈ રહીએ; પણ થવુંજ મુશ્કેલ. ’

એકદમ એવામાં વિદ્યાગૌરી આવી પહોંચી. “આટલી બધી ધાંધલ શું કામ મચાવો છો ? કુમુદ મરિ તો નથી ગઈ પણ સાંભળો હું એક ખબર લાવી છું અને ધણું કરીને કુમુદ જડે તેમ છે. ”

શંકરલાલ ને નિર્ગુણલક્ષ્મી બંને સાથે બોલી ઉઠ્યાં “વિદ્યા આ શું તું ખરું કહે છે ? બોલ બોલ બલારે તો તુંજ જીવદાતા બની ગઈ છે. ”

“જરા ધીરેજ રાખો, જુવો શોધ કરાવી છે તો એમ પત્તો લાગ્યો છે; સ્નેહપુર તરફ ગાડી ગઈ છે, માટે ત્યાંથી તે મળે એવું જણાય છે, તો તમને બધાયને બલામણુ એટલી કરવાની કે જરા પણ ઘોંઘાટ કર્ય વગર તમે શાન્તી ધરી, માન ગૃહી, આવતી કાલ સુધી જે કશુંય કરો નહી તો એમના મિત્ર કુસુમચંદ્ર ભાળ કાઢવા તૈયાર થઈ જાયને કાલે પછા ફરશે, ને બધી ખબર લાવશે. સહેજ ખબર, અને તે પણ બરાબર પાકે પાચે મળી નથી ત્યાં સુધી નકામી ભંજગડ કરીએ તો હરામખોર એતી જઈ પોતાનો ધરાદો તૂર્ત અમલમાં લાવે, અગર ખીજે ઠેકાણે સટકી જાય ત્યારે પછી ભાળ લાગવી મુશ્કેલ થઈ યડે, માટે તેમના ગયા આગમ્ય એમણે મને પૂછવા મોકલી છે તો તમારો શો મત છે ? પૂછવા ન આવત પણ તમે કંઈનું કંઈ કરો અને બહુ વાત ફેલાવો તો ઓડનું તોડ વેતરાઈ જાય; વળી તમારી રજા હોય તો કુસુમચંદ્ર શોધ કરવા જાય, એને ખીયારાને પાછું “લેને ગઈ પુત ને ખેઈ આઈ ખસમ ” એમ ના થાય. જાણો છો ? આજે દુનિયા દોરંગી આમ પણ કહે ને આમ પણ કહે ત્યારે નિઃકલંકી કલંકીત કરે. ”

નિર્ગુણલક્ષ્મી હળવેથી બોલ્યાં, ‘વિદ્યા, બેટા તું કહે છે તે ખરું છે. અમે કશું બહાર નહી પાડીએ, ચુપકી પકડી બેસી રહીશું. કુસુમને ભાળ કાઢવા જતાં શી અડચણ હતી ? વગર સ્વાર્થે જ્યારે એ આપણે સાર જીવ જોખમમાં નાંખે છે ત્યારે પછી જગત ગમે તે બોલે તેની અમે પરવા નથી કરતાં, એ ક્યાં અણસમજણો છે ? બણેલ, ગણેલ, ઢાલેલ, અને વિવેકી છે. એના વિશે મારો સારો મત છે, અને લોકો

મને તે ધારે પણ જો એ શોખી લાવશે તો એનું શ્રેય કરતાં નહીં
ચુકું. માટે કુસુમને હીમત આપ, ને જો જોઈએ તે અહીંથી મંગાવી લે.
એકથી કરી એક લાખ ખર્ચ થાય તો પણ ડરતું નહીં; અમે બરવાને
ખાંચ વરસનાં બેઠાં છીએ. હું ખુશી છું, છો જાય, અને ખખર કાઢે,
ધધર દરે ને ફતેહ પામે અમે વરાળ સરખી પણ બહાર નથી કાઢવાનાં.”

“હો ભાઈ હું જાઉં છું એ મારી વાટ જોતા હશે.” સાર વધા-
મણી લઈને આવજો.”

વાર હવે જાણે ખખર નથી તેમ કામે લાગો, એ તો આવી સ-
મજો.” એમ કહી જાય છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

આશા કરે દુઃખનિમિત્ત મહી પ્રકાશે.

કુસુમચંદ્ર તૈયાર થઈ, કોટ પાટલુન થડાવી, ઝોરડામાં હેરા ફેર
કરતો હતો. ટેબલ પર ચોપડીને બદલે બે પીસ્તોલ, થોડાક કાન્ટુસ,
અને એક કટાર એટલું પડ્યું હતું. જરા વાર નથી થઈ તેટલામાં તો
કૂણકૂણ બારણું ઉઘાડી અંદર દાખલ થયો. તરતજ કુસુમે પુછ્યું
“શા સમાચાર છે?”

“કશો પતો લાગ્યો નથી. તમારી બાબી ખખર કાઢી આવ્યાં
તો સાંજનું એમનું એમ છે.”

“આ તો બહુજ અજાણી જેવું” વિશ્વાસ નાંખતો કુસુમ બોલ્યો.

“પણ આ હું શું જોઉં છું? આ પીસ્તોલો શી? આ! એક તો
દીવોલ્વર છે. આ કાન્ટુસો ક્યાંથી? કુસુમ, તું પણ ઘેલો થયો કે શું?
તને આ શું થયું? શું વહાલીની શોધ કરવા આ તૈયારીઓ છે કે
આત્મહત્યા કરવા? પણ આત્મહત્યા કરવી હોય તો આટલા બધા કા-
ન્ટુસો શું કરવા છે? નક્કી તું તો આ સગામાં સુરપાળ થવાનો કે?
ખરેખરો નાઈટમરેન્ટ છે. પણ આનો ઉપયોગ ક્યાંથી શીખ્યો? આટ-
લો વખત થયાં હું તારી પાસે આવું છું, આટલી બધી આપણી મીત્રા-
ચારી છે, પણ તું એક શબ્દ વટીક આ બામતપર મારી જોડે બોલ્યો
નથી. આવી ખતથી તાબીશ તો જરૂર તને કુસુમ મંગાવી, પણ એ-
કવાર તારી પોતાની સંભાળ રાખજો કે હુશીઆરીમાં તારા પોતાપરજ
ભાર કરી અજાણે નહીં. મને બધ લાગે છે માટે આનો ખુલાસો કર,

નથી તો આ બધાં મારા કળ્મશમાં રાખવાને રજા આપ. તને હું મુખ્ય મણું તેના કરતાં મને ગણુ એ વધારે સારું છે, પણ યાદ છે તને મેં ઘડતામાં કહ્યું છે કે,—

‘કામાર્તાહિ પ્રકૃતિકૃપણા શ્વેતયાચૈતનેષુ ।

તેમ તને પણ થયું હોય તો શી ખબર પડે ? મારે સહ બોલ. તું જાણે છે કે મીત્રની આગળ વંત કહેવામાં અડચણ નથી તે હમેશ સારીજ શીખામણ, સલાહ આપે છે. તું જો કે શીખામણ આપવા લા-યક નથી પણ વખતે વખતે મોટા ભુલી જાય છે. રાવણનું મૃત્યુ ત્રણ-ભુવનના અધીશ્વતા રામને તમાતળીએ કહ્યું હતું. મારે કહી દે ખરૂં કા-રણ નહીં તો હમણાં આ બધુય મારા કળ્મશમાં આવ્યું સમજ. મને કશી ગમ પડતી નથી. શું ધારવું તે સુઝતું નથી.”

“ ગાંડા કૃષ્ણલાલ તારૂં મગજ ભરે છે કે મારું ? તે સમજતું નથી. એક પણ શબ્દ બોલવાનો અવકાશ આપ્યા વગર તું જેમ આવે તેમ બોલેજ ગયો, જાણે પીરોજશા મેતા હોય નહીં. વિચા-રતો કર કે કોઈ દિવસ હું જોખમ ભરેલું કામ કરું ? મારી મુળ મત-લગ શી છે ? કુમુદને શોધી કાઢી લગ્ન કરવું, પ્રેમનો લ્હાવો લેવો. ત્યારે શું તું એમ સમજે છે કે હું આત્મહત્યા કરું ? અથવા વગર વિ-ચારે આવાં જોખમી હથીઆર હાથમાં ઝાલું ? ત્યાં પછી કુમુદને શોધવા જવાની શી જરૂર છે ? ના એમ નથી, હું શ્રેણેજમાં હતો ત્યારે મુશ્કા-મમાં એક લશ્કરના કેપ્ટન જોડે મારે જોગખાણ થઈ હતી, તેની ખાસેથી બંદુક કેમ વાપરવી, તે હું સારી પેઠે શીખી એછો ગેળીમાર થયો છું, આ રીવોલ્વર પણ તેની આપેલી. તને ખબર તો છે કે મારા પીતાને હથીઆર રાખવાનો પરવાનો છે તો તે પરવાનાની રૂઠએ હું હથીઆર રાખું તો કશો બાધ નથી. અને જ્યારે મને ઉપયોગ કરતાં આવડે છે ત્યારે પછી આવા જોખમ ભરેલા કામમાં ઉતરતાં પહેલાં, હસમખોરનો ભેટો થતા પહેલાં, તેમનાથી સાવચેત થવું, તેમના સામા બચાવના, તેમને ધમકાવવાના, ઉપાય શોધી રાખવા. હવે મારું જ્ઞાન આ સમે હું ઉપયોગમાં લાવું છું. શીખ્યો ત્યારે મને સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી, કે આ આગળપર ફળદાતા નીવડશે ! પણ હમેશ યાદ રાખવું કે હલકો યા ભારે દરેક કસબ શીખવાનો શોખ રાખવો કોઈ દહાડો પણ કામનો છે કહે હવે તું શું કહે છે ? ”

૧. પ્રેમ મમ્મ ચેતન અચેતનનો તફાવત જોઈ શકતો નથી.

“ કુસુમ, કુસુમ, ” પ્રેમથી ઉભરાઈ જતા અંતઃકરણે કૃષ્ણલાલ હઠી બેઠી પડ્યો. “ માર કર, મેં તને કઠોર શબ્દો કહ્યા. તને માહું તો લાગ્યું હશે પણ હું જાણતો નહોતો અને “ અજાણ્યું ને આંધળું બરાબર. ”

“ મારા કૃષ્ણા ” દ્રવીત થતા, મીત્ર સુખનો અનુભવ લેતા, કુસુમે કહ્યું “ તારાપર ગુસ્સો ! કદી નહી. તું ખુન કરી ખરડાયલે હાથે આવે તો પણ હું તને મળતાં આંચકો ન ખાઉં. તારી મીત્રતાની લાગણીએ તને ઉબેર્યો હતો, તેથી તુંએ બોલી ગયો તો ઠપકો આપું તો સ્નેહને, તને નહીં. તેં ખોટું શું કહ્યું છે ? મારા શયદાનુંજ બધું. એવું જરા પણ મનમાં ન લાવવું, હું તો, તને, ભાષ્કરને, ને મને અંતઃકરણથી એકજ ગણું છું, માત્ર દેહ જુજવા છે. મીત્ર, આવેજ સ્નેહભાવ રાખજે, પણ શું ભાષ્કર આવ્યો ? વેલકમ તનેજ સંભારતા હતા, તારો આવરણ તો બહુ મોટો છે, ઠીક આવી પહોંચ્યો. કહે શી ખબર છે ? વિદ્યા-બાબી બાળ કાઢવા ગયાં ? ”

“ હા, હમણાં અહીં આવશે બણકાર વાગે છે. ” વિદ્યાને દાખત્ર થતિ જોઈ “ હ્યો આવી, તારે સાર અમે ત્રણે આતડની પેઠે વાટ જોઈએ છીએ. ”

“હજી તમારી મશ્કરીની ટેવ ન ગઈ. પણ શંકરલાલને ત્યાં પત્તો કશો જણાયો નથી, કુસુમને શોધ કરવા જવાદેવા રમ્મ આપી છે. જોટલું ખર્ચ થાય તેટલાની પરવાનગી છે. વળી એમને શોધી લાવે એટલે ધણું કરીને લગ્ન પણ તેમની સાથે કરી આપશે એમ નિર્ગુણકાકીએ ધસારે જણાવ્યું હતું હવે ત્યારે તમે સ્નેહપુર તરફ શોધ કરો. કારણકે, થોડા વખત પર ત્યાંના કારભારી આપણી ન્યાતના દુર્જનલાલે એનાપર કાગળ લખ્યો હતો, પણ કુમુદાએ તેને દુઃખ લાગે તેવો જવાબ આપ્યો હતો. માણસે હલકામાં હલકા શત્રુને છેડવો નહી, કુવચન કહેવું નહી, શત્રુ, સર્પ, અને અસિ એ નાનાં ન સમજવાં, પણ જે બનનાર હતું તે બન્યું માટે હવે તો તેને શોધી લાવવી. મારાથી અચાચ તેમ હોત તો હું જરૂર આવત, પણ મદદ કરવાને બદલે ઉલટું તમારે મને જાળવવી પડે કેમ ખર કે કુસુમચંદ્ર ? ક્યમ બોલતા નથી ? તમારી પ્રેમમુતિ ગઈ તેથી તમને મારાપર માહું લાગ્યું હશે કે અમે ત્યાં હતાં છતાં લઈ જવા દીધી, પણ અમે તો સડક થઈ ગયાં હતાં અને આ કેખાવ એટલી ઝડપમાં બન્યો

હતો, કે આ ખરું છે કે સ્વપ્ન છે, તે પણ જાણ્યું નહી. એક હરમ-
ખોરના મોંપર કાળો ડાઘ હતો, ખીતું કશું સરત રહ્યું નથી. ”

“ વિદ્યાબાબી તમારાપર ગુસ્સો મને કોઈદીવસ હોય ? એ સંભ-
વીત પણ છે ? તમે શું કરો ? આનું પરીણામ સારજ આવવાનું. પણ
પણ સ્નેહપુર આમને આમ જાડ કે કંઈ ઠાકાર પર કાગળ લેતો જાડ ?
મારા પીતાને વાત કહું ? ”

“ ના, ના, તેમ કરવાની અગત્ય નથી. જેવી સાદી રીતે તપાસ
થાય છે તેવી અધીકાર વડે થતી નથી. પૈસાનો છુટકપયોગ કરવો એ-
ટલે તમે ધણીજીવ થયા વિના રહેવાના નથી; પણ તમે હમણાંજ ન જશો,
દસ અગીયારવાગે જમીને જાજો. બપોરે ગામમાં જશો તો તમને કોઈ
જેશે નહી, સૌ પોતપોતાના ઘરમાં હશે. હવે હું જાડછું, ખજાર મોક-
લજો, ને કાલે તો તરત પાછા આવજો. ”

“ વાર તમારા દલા પ્રમાણે કરીશ. આવજો. જવાનું તો સારે હમણાં
મુક્તરી રહે છે. આજ તમારે ગુડકાછડેની રજા છે. માટે જેસો, પછી
બપોરેનો હું જઈશ; પાછો ક્યારે આવીશ તે નક્કી નથી, તો જે તમા-
રી સંગતીને લાભ મળ્યો તે લઈ લેવો. ”

“ એમ શું બોલે છે ? અમે જન્મે તારી સાથે આવીશું. ગમે
તેટલું અમને તુકસાન થયું તો શું થઈ જશે ? પણ તને એકલો જો-
ખમમાં નહી જવાદઈએ. ” ભાષકરે કહ્યું—

“ અરે એમ જાનેજ નહી. હું એકલો છું અને તમને સાથે લઈ
જાઉં અને આડુ અવળુ થાય, તો પછી વિદ્યા બાબી જન્મસુધી મને
દોષ દે, વળી હું તો કુમુદને પામવા છવ જોખમમાં નાંખું છું તમને
શા માટે આશતમાં નાંખું ? ”

“ વાહ ! આ બોલ તને ઘટીત છે ? બોલનારની છલ જણાય ?
પણ અમે તો નિશ્ચય કયો છે. મારી વિદ્યા તે મારી છે પણ તેટલા
માટે તું મને આછો વાહલો ? શું વિદ્યા એકલીને માટે મીત્ર ધર્મ ભુલી
જવાતો ? તારો જવાબ તો એમજ જતાવે છે સારે મારે શું સમજવું ?
જો અમે તારા ભરોંસાને લાયક ન હોઈએ તો કાંઈ નહી, પણ આટલી
દુરજ બજાવ્યા પછી, તને સુખી થતો જોયા પછીજ અમે છુટા પડ-
વાના ત્યાં સુધી તો આ તન, મન, ને ધન, તારાજ કામમાં, તને સમ-
ર્થા. ” ઉચો નીચો થતો, આવેશમાં આવી જતો, કાંઈક ઉચે પણ
માયાળુ સાદે ભાષકર બોલ્યો.

“ અને હું પણ ભાષકરના બોલવાને મળતો છું. મારો પણ એજ અભિપ્રાય છે ” કૃષ્ણલાલે કહ્યું.

આજે હું તમને મારા પર માહુ લગાડતા. પાછા શાન્ત થતા જોડે છું. મેં તો સહેજ કહ્યું પણ તમે ખરૂં ગણ્યું, હાસ્યને સત્યમાં ગણ્યું. હ્યો ચાલો ત્યારે મારી જોડે, પણ એક અડચણ છે તેથી તમને આવવા દેવાની મરજી નથી. ”

“ તે શું છે ? બોલી દે જટ કે અમે સાચુ જુદું સમજીએ તો ખરા, ” “ ભાષકરે કહ્યું.

હું એમ કહેવા માગુ છું કે જે દુન્ટો કુમુદાને પકડીને લઈ ગયા છે તે કાનાપોચા નથી, અને જાંધી તપાસ રાખતા હશે, તો પછી આ પછે ત્રણ એકદમ ગામમાં જઈએ કે એકદમ તેમના બોદુને ખજાર પડ્યા વગર રહે નહીં, અને જાણે તો આખો હાથે કરીને જોખમમાં આવીએ અથવા તો આપણી શોધ નિષ્ફળ જાય, બેનાંથી એક ખતો, મરે મને એકલાને જ્યાં દેશો તો દેશી અડચણ નથી. બધું કામ પાર કિતરશે. કેમ ખરૂં કે નહીં ? તમારી મરજી એ મરજી, ખરૂં કારણ મેં જાણી લીધું, ધ્યાનમાં કિતરે તે કરો. ”

“ કુમુદ વાત તો ખરી કહે છે, પણ રહેને તને કશું જોખમ નહે તો પછી અમને શી ખજાર પડે ? તખત વીનિ ગયા પછી જાણ થાય ત્યારે પસ્તાઈએ, તે કરતાં તો આગળથી ઉપાય લઈ રાખવા સારા છે. મને એક યુક્તિ સુઝે છે. કે અમે જરોખર સ્નેહપુરથી એક મઘલ છેટે ગામડામાં મહાદેવમાં રહીએ, અને તું જામ ત્યારે પછી જો જરૂર પડે તો અમને બોલાવી શકાય, નહીં તો પણ અમને તારી ખજાર પડે એટલે તરત તે પ્રમાણે પગલાં ભરાય. ”

“ આપણે પણ તૈયાર છીએ. આ ભાષકર કહે છે તે ખરૂં છે. હવે કુમુદ, તારી વાત અમે માનનાર નથી. ” કૃષ્ણલાલે નિશ્ચયતાથી જવાબ આપ્યો. એટલામાં આકર તરત બારણુ ઉઘાડી અંદર આવી બોલ્યો, કુમુદભાઈ કોઈ માણસ કાગળ લઈ આવ્યું છે, તેને પુછ્યું કે કયાથી આવ્યા હો. પણ તેણે તમારૂં નામ લીધું અને કહ્યું ધણું જ ખાનગી છે એમનેજ કહેવાનું છે. ઉપર બોલાવું સાહેબ ? ”

“ તને કહેતાં પણ કેટલી વાર લાગે છે ? જા જટ બોલાવ્ય વળી એમાં રજા શી લેવા આવવી હતી ? કંટાળતો અધીરો ખતો કુમુદ મ બોલ્યો. ”

“પણ બાઈસાહેબ પૂછ્યું તો ખર કેની ?”

“હવે જા જા ઝટ, ઉત્તર પછી આપજે, તેડી લાવ્ય એને અહીં.”

ખારણું બંધ થતાં, “નકકી આ કાગળ કુમુદનોજ છે એમ લાગે છે નહીં તો આટલું બધું છાતું શું ?”

“અધીરા ના થાઓ આ આવ્યો માણસ.” તરતજ માથે ફાળીયું વિંટાળેલું કાનમાં મોટી કડી ધાલેલી, હુંકું અંગરણુ, સુરવાળ પહેરેલો, અને ભેટ બાંધી કમરપટામાં તણસર લટકાવેલ એક માણસે અંદર દાખલ થઈ “કુસુમબાઈ ક્યાં ?” પૂછતાં, કુસુમે આગળ આવી “હું તેજ, શું કામ છે તે કહે ?” એમ પૂછ્યું.

“આ કાગળ તમારે માટે છે અને તમને કાંઈક ખાતરી કહેવાનું છે.”

કુસુમે ચાકરને જવાની આજ્ઞા આપતાં, બોલો, અહીં હવે કાંઈ પરબાયું નથી. પણ બધા મારા મિત્ર છે, તમારું નામ શું ?”

“મારું નામ ખુમાણુ, પણ બાઈસાહેબ, મને કાગળ આપનારે એકલા કુસુમબાઈનેજ કાને વાત કરવી એવું કહ્યું હતું, પછી તમે જાણો મારે મારી ફરજ બજાવવી જોઈએ.” બાઈકરકુણલાલ સામું જોઈ રહ્યો.

“મોઢવનારે માણસતો બરાબર સાવચેતી બરેલું, અને વિશ્વાસપાત્ર મોઢવ્યું છે, પણ બોલવાને કશી અડચણ નથી;” કુસુમે નિઃશંકપણે ઉત્તર આપ્યો.

“હીક ત્યારે, માર ફરજ બાઈસાહેબ, અમે ગામડીઆ રીતમાત ન જાણીએ તેથી જેવું હતું તેવું કહ્યું “કડવાબોલી મા ને મીઠા બોલા લોક” તે બાઈ અમને જોજો વીંટાળીને કહેતાં ન આવડે અહીં તો “એક વા ને કડકા બે,” મનમાં આવે તે કહી દઈએ, ખર બોલીએ અને ખરનો આજ પેરો નથી પાપજ.”

“વાર હવે ત્યારે તારે કહેવાનું છે તે કહી દેને” અધીરા થતો કુસુમ બોલ્યો.

“સાહેબ, કુમુદઆ કુશળ છે તેની શીકર રાખવી નહીં. તમારે મારી સાથે આવવું એને ઇશ્વર કરશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે. તેના હિતેથી ત્યાં છે તેમણે તમને તેડવ્યા છે, અને તાગડનોજ આવવાં કહ્યું છે બીજાને વાત કરવાની ના કહી છે આ કાગળ આપ્યો છે.”

કાગળ લેતાં, “બીજી કશી ખબર નથી કહાવી ? નામ કામ, કાણ મદદ કરે છે શી હકીકત છે તે નથી જણાવ્યું ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ મને જે કહ્યું હતું તે અક્ષરે અક્ષર કહ્યું વધારેની મને ખબર નથી તો તમને ક્યાંથી કહું. ”

“ઠીક પણ તું જન્મ્યો નહી હોડ ? ગોવીંદ” ગોવીંદ આવતાં “જન વતાં “જન આને જન્મવાની સવડ કરી આપ અને બરાબર બરદાસ લેજ હોકે. ”

ગયા પછી ‘ભાષકર, કાગળમાં શું લખ્યું છે?’ ભાષકર પર કાગળ નાંખતાં લઈ વાંચ્યો.

મહારા કુસુમ,

“માફ કરજો. માફ અંતઃકરણ આ સંજોગન મારી પાસે પરાણે અપાવે છે, હૃદય તો અર્પણ કરી ચુકી છું. શું લખવું તેની ગમ નથી પડતી ? સંકટમાં સહાય થશો ? અંધારે પડેલા કુમુદને ખીલાવશો ? પ્રેમ જળ પીવડાવશો ? પણ આ પ્રશ્ન શા ? પ્રેમમાં દુઃખ વિસરી જવાય છે. હું એટલું કહું છું કે તમે મને આ અંધકાર બરેલા કારાગ્રહમાંથી છોડવો ? સ્નેહપુરના કીલ્લાના કેદખાનામાં છું એમ મને લાગે છે, માટે આપને યોગ્ય લાગે તે કરશો. મેં મારો અભિપ્રાય જણાવી દીધો છે તમારો મત મને અનુકૂળ ન હોય તો ક્ષમા આપશો, કોઈને જણાવશો નહી.-

૧ અસ્મિન્ દ્વયં શ્રીશ્વસરવતીશ્ચ ।

તેમ તમે તો કુલીન છો, વિદ્યાલક્ષ્મી છો. તમારામાં જન્મે જોવામાં આવે છે.

શુ કહું ? તમારું વગણ મારા તરફ છે એમ હૃદય સાક્ષી પુરે છે પણ કદાપી તેમ ન હોય તોય ઉપકારની, દયાની, સહાય કરવાની લાગણીથી, આપ મદદ કરશો ? કહું છે કે,—

૨ કસ્માદિન્દુરસો ધિનોતિ જગતી પીયૂષગમૈઃ કરૈઃ

કસ્માદ્વા જલધાર યૈષ ધરણીં ધારાધરઃ સિઞ્ચતિ ।

૧ અહી લક્ષ્મી અને વિદ્યા બે છે.

૨ અમૃતમય કિરણો વડે શા માટે ચંદ્ર જગતને અલ્હાદ પમાડે છે ? અથવા મેઘ પૃથ્વીપર પાણી કયમ રેડે છે ? સુર્ય પોતાની આવિ. છિન્ન ગતિથી ત્રણ લોકોને શું કામ આનંદ આપે છે ? કારણ સારા મનુષ્યોના મનનુ વક્ષણ (નિસ્વાર્થ) લોકના ભલાને સાર છે.

આમં આમમયં ચનન્દયાતિ વા કસ્માન્નિલોકોરવિઃ

સાધૂનાંહી પરોપકારકરણે નોપાથ્યેપક્ષમનઃ ॥

આવીજ રીતે સુચ, સુશીળ, અને કુલીન મનુષ્યો નિસ્વાર્થે ખી-
જનાં કાર્યો કરે છે તો મારૂં આટલું કામ જરૂર કરશો. આપને સાધન
જોઈતાં હોય તો લેજો. મારા પિતાને ધટીત હોય તો ખખર કરશો. પણ
તેમને વાત ચોળા ચોળ ન કરે એમ કહેજો નહીંતો મને હરાગી લોક
અહીંથી ખીજે લઇ જશે.

પત્ર ખીજે લખ્યો હોત, પણ અનીવાર્ય સ્તેહની પ્રેરી હું મારા
હૃદયની આગાધી તમનેજ લખું છું. લખતાં ચીત સંતુષ્ટ થાય છે તેથી
અબીદ પ્રાપ્ત થશે એમ નક્કી માનું છું. પણ તમને જોખમ ન આવે તેમ
કરજો. નહીં તો ભલે આ કુમુદા અહીંજ રહે, તે તેનું બરી પીશે, દર-
કાર ન રાખશો. બચ બરેલું હોય તો મારા પિતાજીને જાહેર કરજો.
જોખમથી દૂર રહીને મને બચાવવા પ્રયત્ન કરજો એજ આ રંકની વી-
નંતી છે. ધણું કરીને તો તે લોકો મને અહીંથી ખીજે લઇ જવા નથી
માગતા પણ તેમ થશે તો બનતી યુક્તિએ જણાવીશ. હાલમાં તો કલ-
કત્તાના બ્લેક હોલમાં જોંધાયેલી છું. દશાનું વર્ણન કરી તમને ચીંતામાં
નાખવા એ હીક નહી. રાત્રી દીવસનું પણ જ્ઞાન નથી. કેવી બાગ્યઆખી?
અધારમાં માત્ર આપની છાંયીથી અજવાળું થાય છે. અને તેજ માત્ર
દેખી શકું છું.

માફ કરજો મારાથી ગાંડુ ગાંડુ લખી જવાય છે પણ પ્રેમનો
પ્રવાહ ન્યારો છે.

¹Stsne walls do not prison make.

Not iron bars a cage.

શરીર આંહી છે પણ મન તમારી પાસે છે- તમને દૂર છતાં અંત્રે
પ્રત્યક્ષ દેખું છું. ઉંઘ તો આંધીજ આવે.

²Where care lodges sleep will never lie.

એ દશા પરથી મારી દશા કદપજો. બધું છતાં તમારી ખાસ સં-
બાળ રાખજો હું જાણું છું કે.—

૧ પથ્થરની દીવાલો કેદખાનું નથી થતી, નહીં કે લોહના સળીયા
પાંજરા ૩૫ છે.

૨ જ્યાં ચિંતાં છે ત્યાં ઉંઘ આવેજ નહી.

ધનુઃ પૌષ્યં મૌર્વિં મધુકરમાયિ ચંચલદશાં
દશાંકોળો વાળઃ સૂહૃદપિ જઢાત્મા હિમકરઃ
સ્વયંચૈકો ડનંગઃ સકલભુવનં વ્યાકુલયતિ
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વેભવતિ મહતાનોપકરણે ॥

જેમ જુવોને, મને પણ પીડી, વ્યાકુળ કરી રહ્યો છે.

માટે પ્રાણનાથ સત્વર પધારો. પાછું એનું એ પ્રેમીનાં ચીત્ત બ્ર-
મીત થઈ જાય છે માટે માર કરશો, સત્વર દુખમાંથી છોડાવશો, કામ
સંભાળથી છાતું કરશો.

લી.

હમેશને માટે તમારી (ધારો તો)

દાસી

કુસુમગૌરી.

પત્ર વંચાઈ રહ્યો. કુન્દુલાલ બોલી ઉઠ્યો, “કુસુમ તને વિજય
દઈએ છીએ. આ જવું ફળદાયક હો. તમારા બેયના મનોભાવ એકબે
છે, વળી એના માઆપની પણ મરજી છે શું આકી? બસ મારો તો હર્ષ
સમાતો નથી, વિવાહ, જમવાનું, કુસુમ, કુસુદા દત્તાદીની ખુશી. મારાથી
બેવાશે, હમણાંજ બેજી છટકી જશે.”

“અરે સાંભળ તો ખરો, હજી તો આને છોડાવવાની છે.”

“એતો છોડવી લાવ્યોને એમાં વારશી? એતો એક પળનું કામ
છે.” કાન્તાના સમાચાર સાંભળતાં સુરપાળને જે વિકાર થઈ આવ્યો
હતો, તે કુસુમને આ કાગળથી થયો. બળ ગમે તેમ કરીને તને છો-
ડવું? શું તને ન ચહાય એવો તે કાંઈ આરસના કાળજનો હશે?
તને જોતાં કાને પ્રીતિ ના ઉપજે? તુંતો મારી બીજી ઉર્વશી છે. તારે
કાંજે બધું જાય તો શી અડચણ છે?—બસ હમણાંને હમણાં આવું
છું આવાની પણ દરકાર નથી.” ટોપી માથે મુકી પીસ્તોલ લઈ બહાર
જતાં કુસુમને બાષ્કરે કાંકુ પકડી અંદર ખેંચ્યો.

૧ ધનુષ્ય પુષ્પનું છે, પણ બ્રમરની સ્ત્રીનાં નેત્રના ખુણા બાણ
છે, મીત્ર જહાત્મા ચંદ્ર છે, પોતે અંગરહીત છે તોપણ બધા જગતને
વ્યાકુળ કરે છે માટે મોટા અનીતો તત્ત્વમાંજ કાર્યની સિદ્ધિ તે નહી
કે સાધનમાં.

“કેમ કાંઈ ઝગળી ખશી કે શું? તેણે તો જાનું કરવાનું કહ્યું છે અને તું તો સ્નેહપુર જતાં સુધીમાં સત્તર જણાને જણાવી દેશે, જે પુછશે તેને કહી દેશે. અહીં જમીલે. કદાપી કાંઈની જોડે વઢવું પડ્યું તો ભુખે પેટે શું વઢી શકાશે? વળી ખીજ વાત છે. તારે આ માણસ આવ્યો છે તે લઈ જાય ત્યાં જવું, ત્યાં તેણીના ભણુ ઈચ્છનાર છે તેને મળવું, તેના વિચારને અનુસરવું, બતાવે તે રસ્તો ગૃહણ કરવો, આમ ઉન્નત થવું નહી, નહી તો મને જવાદે.”

“નાના તેવું કાંઈ નથી. લે આ ડાહ્યો થઈને મેઠો, કાં પરણતાં ડાહ્યો થઈ શકે અત્યારે છું, શબ્દે શબ્દ સાંભળું છું; ત્યારે હવે તમારે આવવાની કશી અગત્ય જણાતી નથી, તમો આવશો તોપણ એજ છે અને નહી હોતો પણ એજ છે, હવે કાંઈ ભય ભરેલું જણાતું નથી.” એટલામાં પ્યારણું ઉઘાડી ખુમાણ અંદર આવી અને કહેવા લાગ્યો “ભાઈ સાહેબ એક વાત ભુલી ગયો તમારો કાળો ઝમો હોયતો જરૂર લેજો.”

“હો આ પણ એક વધારે મુયના, તે પરથી જણાય છે કે બહુ સાવચેતીથી કામ લેવાનું છે અને આ કાળો ડ્રેસ-સૂતો છુપુ કામ કરતું છે, એમ બતાવી આપે છે કેમ કહ્યુંલાલ?” ભાઈકરે પુછ્યું.

“હારતો વળી ત્યારે તું કાળો જમો કયો લઈ જશે.”

“કયમ વળી, મને હમણાંજ મળેલો છે તે. હવે તો ઘણુય થયા છે એકલા, એક બે ત્રણને પુરા પડે તેટલા” કુસુમે કહ્યું.

પણ જો શું કહું છું? વારે ધડીએ કહેવું પડે નહી પણ ઉતાવળો ન થઈશ, ગંભીરતા પકડજે. કુમુદા તારામાં સંપૂર્ણપણું જીવે છે તો તેને તે બતાવી આપવામાં તારો ધર્મ છે. તું જાણતોજ હશે કે ‘They stumble; that run first તેમ તું પણ ઉતાવળ કરીશ તો અખ-અઈ પડીશ. જે કામ ધીમે થાય છે તે ઉતાવળથી નથી થતું. ‘slow & steady wins the race’ એમ ત્યારે સમજ્યો? વધારે નથી કહે-તો. લુગડાં ઉતારી જમી લઈ તૈયારી કર અમે તારી સાથે નહી આવીએ હવે તને ભાવતું હતું ને વૈધ કહ્યું એવું થયું ઠીક કે નહી?”

“ઠીક ત્યારે તમારી મરજી પ્રમાણે કર છું.”

૧ જે ઉતાવળા દોડે તે ઠીકર ખાય.

ધીમેને ધીર શરત જીતે છે.

“લે ત્યારે અમે રજા લઇએ છીએ પણ તું ગાંડો ન થતો. ને સાચ્યેતી રાખજે, સંભાળજે.”

“સાર આવજો કાશે સવારમાં ખખર કાઢજો.”

“હીક.”

“ચાલ જીવ ત્યારે હું પણ જમી આવેલા માણસ જોડે રવાને થઇ જાઉં, ઇશ્વરે હજી સુધી તો ફત્તેહ કરી છે. આ કાગળ પણ હીક આવ્યો. અચાનક લાભ. ભાગ્ય દશા મારી તરફેણમાં હોય એમ લાગે છે. કુસુદા, પ્રેમાલ કુસુદા, ચતુર કુસુદા, મારી પીયુષ. મારા ગુલામ, મારા સર્વસ્વ, આહા ! શું તને આ અંગ લેટશે ? ખરે આજજી જન્મારો સરળ થશે. બસ ઇશ્વર જો આ નિર્વિઘ્ને પાર ઉતરે તો મારા જેવું એકે ભાગ્યશાળી જોડું ખીજું જણાય નહીં. સર્વ વાતે સુખી. નીપ બણેલી, ગહી, સુરપા, સ્નેહવાળી અને સુશીલા, આથી શું બાકી ? આ તો 'તુષ્ટે વિષ્ટપહારિણીષ્ટદહરૌ સંપ્રાપ્ય તે દેહિના માટે હાલ. વિચાર મૂકી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઉં.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સૌ ગયાં માણસુ ખાત્રાતું લાવી તે ખાધું. પછી કુસુદા ટેબલ પર પડી. મનમાં છતો હર્ષ ઉભરાતો હતો. “કુસુમ આવશે ? આવ્યા વિના નહીં જ રહે. મારા પર સ્નેહ તો છે, કોણ જાણે ? પણ આવા ગહા થઇને મારો પરિત્યાગ કરે ? ના બને જ નહીં. ખીજો કશો વાંધો નથી. હોય તો તમના મીત્રાથી વાત છાની રહે ? અને તેમ વિદ્યા કે કમળા ખખર ન આપે શું ? વારે નહીં ? પણ ઇશ્વર કોઇ દીવસ ખોટું કરતો જ નથી. અવજો મારજો દોરતો નતી, માણસ હાથે કરીને દોરાય છે, ભોળવાય છે, ને ખત્તા ખાય છે. પણ ત્યારે ધારો કુસુમ મને ચહાય છે તો પછી પીતાજી કમુલ કરશે ? લગ્નની સંગતિ આપશે ? ના, ના, એ ના કહે તેવા તો છે જ નહીં, પછી દેવ વાંકો હોય તો કોઇ શું કરે ? બસ ત્યારે કુસુમ ન મળે તો કુતરાંજ રહેવું એ દૃઢ નિશ્ચય પણ અન્યને ન પરણવો, હૃદય એક તરફ અને શરીર બીજી તરફ. મનના પતિને સ્મરણમાંથી છોડી ના શકાય, તેમ શરીરના પતિથી સ્નેહ ન થાય,

૧ આતો ઇશ્વર પ્રસન્ન થયા હોય ત્યારેજ મળે.

ત્યારે જેય ધર્મથી બ્રહ્મ; તેના કરતાં કુવારાં રહી એક જ વૃત્ત ધારી એક જાતનું દુષ્પ ભોગવવું. નહી, મારો પ્રેમ તો સજ્જડ, શરીરની સાથે જ જવાનો” બોલતાં વિચારમાં ગરક થાય છે.

કેવો દૃઢ, કેવો સ્વચ્છ, ચળકતો, સુંદર, એક સ્ત્રીનો પ્યાર. ધણા કવીઓ તેને બંધે ચલીત, કે થોડો વખત રહેનારો ગણાવે, બંધે તેમનાં કાવ્યોમાં આવાં ચીત્રો ચીતરે પણ પ્રેમ એ શબ્દોનો અર્થ સમજવામાં જ તેમની ભુલ છે. એક નખરાં બાજનો પ્યાર, ચંદ્રની કળાના જેવો એકવાર સંપૂર્ણ, પછી અર્ધ, પછી અગાધા જેવો અને છેવટે અસ્ત થતો ગણાય તે શું પ્રેમ કહેવાય ? નહી નહી, પવિત્ર, નિષ્પાલય, નિસ્વાર્થી, હૃદયમાં સ્વેચ્છાએ પ્રેરેલ જે બાવ હૃદય થાય તેજ પ્રેમ, અને તેજ સુર્યના તેજની પેઠે હિમતાં અને આશ્રમતાં (રક્ત) એક રંગી રહે. પ્રેમ શબ્દ કસુબાના રંગમાં લખવા લાયક નથી, તે તો ગળીના જેવો પાકો છે. ધીમે પણ વખતે જોશ બંધો તે સ્થીર અને એક જ સ્થળે રહેવા વાળો છે. પ્રેમની ઇશ્વરી બક્ષીશ આગ નિંદવી ન જોઈએ. એક ખરી સ્ત્રીનો પ્રેમ કોઇ દીવાસ ધીમે પડતો નથી. પ્રેમ તેને બધાં દુષ્પ સહેતાં અરે નહી, વિપદ સામે દૈર્ઘ્યથી બાથ ભીડવા હીમત આપે છે પ્રેમની ખાતર સઘળું સહે છે. ગમે તે થાય પણ પ્રેમ મુકતી નથી. ઇંદ્રીય સુખથીઆ સુખ તદ્દન જુદું જ છે. તેના આગળ બધી વસ્તુ ઝાંખી પડે છે. ખરે પ્રેમને ઇશ્વરનું રૂપ કહેવામાં કશું ખોટું નથી.

આવોજ દૃઢ, ભક્તિવાન, નીતિમાન, એળો, નિસ્વાર્થી શિષ્ય, આ પ્રમદાનો પ્રેમ હતો. જે થાય તે ખરૂં પણ પ્રેમના નાદ પ્રમાણે વર્તવા તે તૈયાર હતી. તેની રંગે રંગે પ્રેમે વાસ કર્યો હતો.

થોડી વારમાં કમળી જગી હોય તેમ “અરે આ શું ? પાછી એ-મનામાં લુપ્ત થઈ ? એના એ યાદ આવે છે. વડાલા કુસુમ, તમે ક્યાં જાણો છો કે તમારી છપ્પી મનથી કટ્ટી યોગી જેમ ઇશ્વરનું પ્રેમ હું તમારૂં નામ જપ્પા કરું છું. ખરે કાગળ પહોંચ્યો હશે ? એમાં વાર શી ? પણ ચંદનગૌરીએ તો બેનથી પણ અધીક ગરજ આજે સારી છે. એના જેવી જગતમાં થોડી હશે. નહીતો મારે ને એને શું એટલું ? એની આકૃતિ મનોહર છે, રમ્ય લાગે છે, મન આવું સુન્દીર છે, છતાં દુરજન-લાલને એ શો કુહંદ લાગ્યો હશે ? જેમ એ સુધારવા ઇન્તેજાર છે તેમ મારે પણ બનતી મદદ કરી એના વરને સુધારવો. પણ હમણાં તો બોલવુંજ નહી “મૈત્રે અધો અર્થ સાધવો.” એ પ્રમાણે ચાલી ચલીથી

ધુરી થયા પછી તદ્દપીર રચવી. કુસુમનો, બાષ્કરનો, કૃષ્ણલાલનો સ-
માગમ કરાવવો. વિદ્યાને અને કમળાને કહેવું કે પોતાના પતિઓને વિ-
નવે અને હું પણ મારા કુસુમને કહીશ ને જેમ જનશે તેમ મારી વ-
હાલી સખી ચંદનનું પ્રીય કરારીશ. ચાલ એ બધું થઈ રહેશે પણ આ
ગવન કાઢી જીવું પહેરી એમું, આવવાનો વખત થયો છે.

જાલી એસવા જાય છે કે તરતજ આરણ્યની સાંકળ ખખડી કમા-
ડ ઉઘડતાં અને દૂર્જનલાલ અંદર દાખલ થયો. તેનો વેશ આ વખતે
ભલકાર હતો. સફેદ વસ્ત્રે અલંકૃત આ પાંચડીમાં લટકતા તોરા સાથે
સુંદર લાગતો હતો. અત્તરનો મગમગાટ થઈ રહ્યો હતો અને હાથમાં
એક કુસુમ ગુચ્છ ઝાલેલો હતો. તેને અંદર આવતો જોઈ બહારી હોય
તેવો ઢોંગ કરી કુમુદા આધા ખુણામાં અવળી ફરી ઉભી રહી.

“કુમુદા, કુમુદા, તારે માટે આટલો શ્રમ ક્યો અને તું જોલતી
પણ પણ નથી !” નરમ વચનો જોલતો જોલતો ટુંકડો જવા લાગ્યો.

“એટલે રહેજો, મારાથી થાય તેવું નથી.” લજ્જત થતી હોય તેમ
શરીર સકોરતી, સામી ફરતી, નીચું જોતી, કુમુદાએ જવાબ આપ્યો.

શસ્ત્રનો પ્રદાર થયો હોય, એકદમ વચ્ચે ભિંત ઉભી થઈ હોય તેમ
તે ધડીક ખમચ્યો, દીઝુઠ બન્યો, પણ તરત સાવધ થઈ જોલ્યો “કાંઈ
શીકર નહી, પણ હવે તમે કહો મારા વિશે તમારો શો મત છે ?”

જાણતી હોવા છતાં, અજાણ્યાનો ઢોંગ કરી પુછતાં પવિત્ર અં-
તઃકરણવાળી કુમુદાને કંટાળો ઉપજતો હોય તેમ સહેજ તે કમ્પી અને
જેવું ‘નરો વા કુજરો વા’ કહેતા યુધિષ્ઠિરને થયું હતું, તેવી દશા અ-
નુભવી. છુટકોજ નથી એમ જાણી સામાને મોઢે જવાબ કઢાવવો એ નિ-
શ્ચ કરી પુછ્યું “મને અહીં કાણ લાવ્યું ? તમારે શું કામ છે ? તમે
અહીં ક્યાંથી ? હું ક્યાં છું ? માફ ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે !”

સવાલોને લીધે ધીરજ આવતી હોય તેમ પોતાને નિર્દોષ ઠરાવવા
અવસર છે એ સમજતાં હલવે રહી દૂર્જનલાલ જોલ્યો “હવેવત્ત્રમા તને
અહીં કાણ તેડી લાવ્યું ? તેડી લાવનાર માણસ મહા દુષ્ટ ફૂર,
કૃતદિન છે.”

“હા, હા, તે તો હું પણ જાણું છું, પણ નામ શું ?” પોતાને
હસવું આવ્યો એવું લાગવાથી વચ્ચે જોલી ઉઠી. લજ્જાથી મુખ ચંદ્ર
સંતાડી દીધો.

“ ઇશ્વર કરે ને મારે નામ દેવા વખત ન આવે, હું લુણ્ણરામી આઉં છું. પણ મારા અંતઃકરણમાં બહુ ખેદ થાય છે. તમેજ જાણતાં હશે કે આકરે સ્વામીની નકારી યા સારી જે કહે તે સેવા બળવવી જોઈએ, ત્યારે નામ દેતાં કમકમાટી ઉપજે છે પણ કહો કુમુદા કે તમે કોઈને કહેશો નહીં ત્યારે નામ જાણાવું.”

તેણે મુખે હસવું ખાળી રાખવા મહા પ્રયત્ન કરતી કુમુદા હળવે રહી કહેવા લાગી, “દુર્જનલાલ, તમે જાણો છો કે હું ખોટું કામ કોઈ દીવસ કરનારી નથી, તેમ મને કોઈને રસાવવાનું શું પ્રયોજન છે? હું તો માત્ર અહીંથી છુટી એટલે બસ, અહીંની વાત અહીંજ દાટી દેવાની. માટે મારી પાસે છુપું રાખવામાં કાંઈ સાર નથી. તમે નહીં કહો તો કોઈક પણ કહેશે અને બેદ તો કળાઈ જવાનોજ; ત્યારે તમે આવેના પણ મારા સગા ન કહો, ન છોડવો, ત્યારે કોણ વારે ધાય?”

“ અને તેટલા જ માટે અહીં હું આવ્યો છું. હ્યો ત્યારે ન આવે કહી દઉં છું, ઇશ્વર ક્ષમા કરે. તમને ઉચકાવી લવગવનાર સ્નેહપુરનો દાકર અને મારો અન્નદાતા છે. પણ ફીકર નહીં તે ગમે એટલો બળવાન છે તોપણ તેના શા ભાર છે? તમારા પ્રતિ મારા પ્રેમને માટે હું બધું જ ખમીશ. અરે પૈશો, હુકમ જરા પણ વાહલાં નહીં ગણું, એ બધાયને જોખમે મારૂં પ્રીય કરીશ.”

“ મેં આટલા બધા ગુણ તમારામાં નહોતા જાણ્યા, ખરી વાત છે કે એનું જુઓ ઘસી ને માણસ જુઓ વશી, તેમ તમે જે કાગળ લખેલો તે બાધા અને આજ ખોલો છો તેમાં આભ જમીનનો ફરક છે. હું શું જાણું કે તમે સર્વગુણાલંકૃત હશે ખરી વાત છે કે ‘Many a flower is born to blush unseen’ તમરે માટે પણ તેમ જ થયું છે. પણ ત્યારે તમે મને શી રીતે છુટી કરવા માગો છો?” સ્વામિપુરે પુરો બળવતી કુમુદાએ પુછ્યું.

“ તેની તમારે કશી ફીકર રાખવી નહીં. જેવી રીતે હું અહીં આવ્યો તેવી રીતે બહાર પણ જઈ શકું છું એટલે તમને છુટાં કરવાની કશી અડચણ નથી. દાકર જાણશે તો ગુસ્સે થશે પણ તેની મને દરકાર નથી. તમે મળ્યાં, તમારી પ્રીતિ સંપાદન થઈ, એટલે મને આખા જગતનું રાજ્ય મળ્યું એમ હું સમજીશ.” ખુશ થતો દુર્જનલાલ બોલ્યો.

૧. ઘણાં પુખ્તો અપ્રસિદ્ધિમાં કરમાઈ જાય છે.

“ પણ તમે બોલો છો તેમાં મને સમજણ નથી પડતી. મને સુ-
 ચવાડ બરેલું બધું લાગે છે. તમે પરણેલા છો. તમે મારી પ્રીતી શી રીતે
 સંપાદન કરવા માગો છો ? આપણી ન્યાતમાં એક પર બીજી થતી નથી,
 તો પછી સ્ત્રી જીવતાં તમે મને શી રીતે પરણાવાના હતા ? અને તેમ
 નહીં તો મારાથી તમારા પ્રેમનો બદલો બીજી કશી રીતે આપી ન શકાય.
 મારૂં મન ના કહે છે અને એવું કૃત્ય કરતાં પહેલાં મરણુ સાફ. માટે
 જો આવું હોય તો મારે છુટાં નથી થવું ‘ઓલાનાંથી નીકળી ચુલામાં’ કાઢે-
 રના સપાટામાંથી બચી તમારે આધિન થવું. ના ના, મને અહીં જ શરીર
 ત્યાગ કરવા દો. અરે તે પહેલાં શા શા બનાવો બને છે તે તમે પણ
 જોશો. હું એમ છેક પક્ષ વગરની થઈ ગઈ કે મારી પાસે નીચ કમુલતો કરાવો
 છો ? અરે બધું પતળી ગયું તો શું થઈ ગયું ? મારું શરીર તો મારૂં
 જ છે, એની હું મુખત્યાર છું તો પછી કોઈથી કરવું શા માટે ? બસ
 નહીં દુર્જનલાલ મને છોડો જે બનવાનું હોય તે બને પણ નીચ બસય-
 તને તાબે મારાથી નહીં થવાય. દુનીયામાં આપણે જીવીએ શાને માટે
 છીએ ? આબરૂને માટે. બાથોડીયાં શાને માટે બરીએ છીએ ? નાતવ-
 રા, ગામતેડાં શા માટે કરીએ છીએ ? પરોપકાર, દયા, સત્ય એવા અધરા
 અને જનગરા નિયમો શા માટે પાળીએ છીએ ? કિર્તી માટે. અને તે
 કિર્તી, આટલાં જોખમે મળતી કિર્તીને જીંદગીમાં દશબાર વર્ષ વધારે
 જીવવા મળે, અગર થોડું સુખ મળે માટે ખોવી ? આવું ખરાબ કામ
 કરવું ? સુખ શેનું ? ખુર કામ કરનારને કયે દાહાડે સુખ મળે છે વાર
 શું તેના હૃદયમાં કારિ ધા નથી વાગતા ? તેના અંતઃકરણમાં કોઈ અદ-
 સ્યમ અવાજ કહે છે કે તો નહર કામ કર્યું છે, તું સુખી થવા યોગ્ય
 નથી, તને ઈશ્વર સાનિધ્ય થવાનો હુકમ નથી, તારૂં મન પાપથી ભરેલું
 છે, તને ઈશ્વરે તજ દીધેલો છે. શું આ બધું ગમે ભેદક નથી ? ભલે
 હજારો સુખ હોય પણ પાપી હૃદયવાળાને દુખ છે અને ભર દુખમાં
 સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળો નિરાંતે ઉઘશે” બોલતાં કુમુદાનું લોહી તપી આ-
 વ્યું. માથું સહેજ ફરવા લાગ્યું અને પોતે ક્યાં છે, તે ભૂલી જઈ જાણે
 પોતાના પિતાના ઘરમાં સ્વતંત્ર હોય, અને ત્યાં કોઈ આવું અપમાન
 આપતો હોય, અને તેનાં બદલો આપતી હોય, તેવી આ અત્યારે મદી-
 રા પી દૈત્યનો નાશ કરનારી ભવાની હોય નહીં, એવી ઉચ દેખાવા લાગી.

કોર અંતઃકરણ વાળો, દુષ્ટ દુર્જનલાલ પણ ધડીક શાન્ત થયો.

આવા આકસ્મિક શબ્દોએ તેના પર પણ કશું એક પોતાની બેસાડી. શું બોલવું તે તેને સ્પષ્ટ નહીં. બાજુ હાથમાંથી જતી લાગી, પણ પાછો પિયાર કરી જરા સાવચેત થઈ તેણે ઉત્તર આપ્યો. “કુમુદ તમે એકદમ હદપાર ગયાં, મારી વાતે પુરી નથી સાંભળી. હું તમને ખોટું માર્ગ દોરવા ઇચ્છતો નથી. તમને કદાચ ખબર નહીં હોય પણ મારી સ્ત્રી કાલે રાત્રે મરણ પામી છે તેથી તમને મારી ધર્મપત્ની સુખ દુઃખની ભગી. એણે કરવા હું અહીં આવ્યો છું. તમને ખોટું માર્ગ દોર તેના કરતાં ઈશ્વર પહેલાં જ મારા મસ્તક પર વિજળી પાડી તેના સદસ્ય કડકા કરે તે શ્રેષ્ઠ. તમારે મોઢે તમારો પ્રતિ ઉત્તર સાંભળવા અહીં આવવા હામ ભીડી છે માટે ‘સત્ય હતું તે મેં’ તમને કહી દીધું. તમારા પર મારી પ્રીતી છે તે કહેવું મીઠ્ઠા છે. કહેવા કરતાં કરી ગતાવું એ હજાર દરજ્જે સાર છે. જો તમારી લાગણી કદાચી ન હોય તો પણ મારી તરફ નજર કરો. તમે ના કહેશો તો મારી જીવંતીનો અંત આપીશ, પણ તમારા વિના જીવંતી નહીં મ.ટે મારા પર રહેમ કરો, ધ્યાન લાવો. તરસ્યાને પાણી પાવું એ તમારો ધર્મ તે બુલો નહીં, આતો જીવ હિરે છે અને ધર્મ સમવાય છે. છુંટાણીએ પડતો, હાથ જોડતો, નમ્ર થતો દુર્જનલાલ બોલ્યો.”

વાત વધતી જોઈ ઝઝીવાર મુલાકાત લંબાવાયા સાર નથી, વખતે કંઈનું કંઈ બોલાઈ જશે તો વાંકમ પડશે એમ ધારી, કુમુદએ કહ્યું. “દુર્જનલાલ, આ ધરીત નથી, તમે મને તમો તે કીક નહીં, આવી સ્થિતિ ઘટ તો મને, પણ ઈશ્વર શિવય બીજા કોઈ નમવું નહીં. માટે ઉભા થાઓ, અને જે કહેવાનું હોય તે કહો.”

“નહીં નહીં ત્યાં સુધી મારી ચરજનો સ્વીકાર નથી થયો ત્યાં સુધી હું હિંમતો નથી. મરણ પણ આવી અવગ્યામાં પ્રીય લાગે. તમે ઈશ્વરમયજ છો. ઈશ્વર શું છે? સર્વ ગુણ સંપન્ન છે. તમે ત્યારે તેવાં ક્યાં નથી? આ તરસવા આતકને એક ગ્રેમરૂપી પાણીનો છાંટો આપો, હું ધારું છું ના નહીં કાંઈ.”

“હ્યો આતો આતો ત્રણ દીવસ જવાદો પડ્યા તમારી મરણ માનક સહુ થઈ રહેશે. કંઈક એની ગોઠવણ કરજો કે ઇકોર મને મળવા ન આવે, કારણ કે તેથી પરીણામ સાર નહીં આવે.” આમી ખસતી, સજ્જ થતી, કુમુદએ કહ્યું.

“બસ હવે હું સુખી થયો. હવે જીવમાં જીવ આવ્યો. અરે એ ઇકોરના શા ભાર છે? ગમે તેમ કરીને તમને છોડવાશ. ત્યારે હું આજથી એવે દહાડે આજ વખતે અહીં આવીશ.”

“ હા હા ત્યારે પછી કેમ કરવું તેનો બધો વિચાર થઈ રહેશે પણ હમણાં મને એકલી રહેવા દો. મારા મનમાં એક પછી એક વિચાર આવે છે તેથી મને ભાન નથી રહેતું ”

જવાની તૈયારી કરતાં દુર્જનલાલે પૂછ્યું “ ખાવા પીવાનો બદોબસ્ત છે કે નહીં ? દુખતો ચાર દીવસ વેઠવું પડશે પણ પછી ઇશ્વર સાર કરશે કહોતો હમણાંજ છોડાવી દઉં.”

“ ના ના એટલી ઉતાવળ કરવાની શી અગત્ય છે ? હવે મને ટેકો મળ્યો છે તો દુઃખ વિસારે પડશે, અને તરત સુખી થવાની છું એટલે વખત વહી જશે. ”

“ હ્યો ત્યારે હું જાઉં છું ઇશ્વર તમને સુખી રાખે. ”

“ તમને પણ જવા ન દેત પણ જવુંજ જોઈએ આવજો. ” બારણું બંધ થતાં ગયો એમ ધારી, “ ચાલ જીવ હવે એક પીડા તો પતાવી. અકારો મેળાપ તો કરી લીધો. વેશ બરાબર ભજવાયો એટલુંજ ફીકજ થયું નહીં તો બધી વાત મારી જાત અને કાંતી પીંજી કપાસ થઈ જાત ઇશ્વર છે ને ! જુઓ તો બરા એને જુદું જોડતાં ઢોંગ કરતાં, જરા પણ શરમ આવે છે ? એમનાં અંતઃકરણમાં શું લાગણી નહીં થતી હોય ? અરે ભૂલી. દુષ્ટોને અંતઃકરણજ દયાં હોય છે અને હોય તો પથ્થર જેવાં, પહેલાં લાગણી થાય પછી જેમ લોહ કાપવાની છીણી ખુદી થઈ જાય છે, તેમ આમનાં પણ હૃદયો ખુદાં, લાગણી વગરનાં, થઈ જાય છે, અને એ ત્રણ અપરાધ કર્યા એટલે અપરાધ ને ધંધો માને છે, પાપ ગણતા નથી. ”

“ પણ આ દુષ્ટ કર્મો કરનારને ઇશ્વર કયમ સુખવૈભવ આપે છે ? અરે શેનું સુખ ? આગ કોકો એ સુખમાં પાશુ વાળીને સુવાનો તો વખત નહીં. ખરાબ કામ કરનારને કેટલી સાવચેતી લેવી પડે છે ? મારા જેવીનું તો હૃદય કલ્પનાપણ ન કરી શકે. હમેશ પકડાવાની ધાસ્તિમાં, પોગળ પુટી જવાની ડગલે ડગલે દહેશત, ઘડીમાં હલકામાં હલકા માથુસની ખુશામત કરવી પડે. આવું જતાં પણ જોમની કમાણીમાં કશો સાર હોતો નથી will got ill got ill spent એ પ્રમાણે જેમ

* ખોટે માર્ગે આવ્યું તેવેજ માર્ગે ગયું.

આવ્યું તેમ વ્યય થાય છે. હરામખોરી કરી મેળવેલ વસ્તુ જાઓ વખત ટકતી નથી. આ દુર્જનલાલની પણ એવીજ સ્થિતિ છે અત્યારે શું

ધારે છે? બસ તો એને આધીનજ થઈ ગયેલી જુને છે. કેવો મુર્ખ? સાધારણ અંકલનો માણસ પણ સમજે કે જે સ્ત્રી પ્રથમથી એકને ધી-કારે તેને કડપાંતે પણ પરણવા ઉભી થાય? નહીજ. પણ જો એમની દીર્ઘ દષ્ટિ હોય તો પછી એમનાં કાવતરાં શી રીતે ઉઘાડાં પડે? એમને શાસન શી સ્થિતિ થાય? અને તેમ ન થાય તો ઇશ્વર ન્યાયી ક્યાંથી કહેવાય? માટે એ કરે છે તે યોગ્ય છે એમાં બુદ્ધ કાલ્યા જેવું છે જ નહીં હે દુષ્ટ તું જાણતો નથી કે તારા જે હાથ છે અને ઇશ્વર ના અગણીત હાથ છે. તું એક દાર બંધ કરે તે બીજા બુદ્ધ મુકે. પણ માણસ અહંકારને વશ થઈ બધું જ બુદ્ધ છે એ અહંકારે કેટલાકને ખુવાર કર્યાં, કરે છે, અને કરશે, રાવણ, કરણ, દૂર્યોધન ઇત્યાદિ એનાજ ભોગ થયા. હું નમુ નહીં. મારો મત ખરો, એ હુંપદે કેટલાનાં સુખો ખોવાયાં છે? ઘણી ઘણીઆણી વચ્ચે, મીત્ર મીત્ર વચ્ચે, એ કલેહનું કારણ થઈ પડે છે માટે હું માણસે અહંકારથી દુર રહેવું. પણ હવે નવરાજ આવી છે તો પેસો ઓરડો તપાસું તો ખરી. કાંઈ પણ નીકળી આવે તો ગમ્મત થાય.” બારણે સાંકલ દઈ અંદરના ઓરડાનું દાર ઉઘાડ્યું પોતે પ્રવેશ કરી ચારે તરફ બારીકાથી જોયા માંડ્યું. બપોર થવા આવ્યા હતા તેથી પ્રકાશ થોડો થોડો ઓરડામાં પડતો હતો તેને લીધે શોધ કરવાનું હીક ફાવ્યું. ભિંતોની આસપાસ ચારે ખુણામાં જેતાં કશું જણાયું નહીં માત્ર એક હુકની દીઠલી પડી રહેલી દીડી. તે લઈ તપાસતાં તે ચાંદીની હોય એમ લાગ્યું પણ વખત જવાને લીધે અને કચરો જામવાને લીધે કાળી દેખાતી હતી. ત્યાં આગળ તપાસ કરતાં એક ભીંતમાં સંચ દીકો તો તરત તે દાંકણાને દુર કરી હાથ ધાલવા વિચાર કર્યો. જરા ચમકી ઉભી રહી વખતે જતા-વર હોય અને કરડે તો? તરત ઉપજ્યો તેવાજ વિચાર દુર કરી એકદમ હાથ અંદર ઘેર્યો તો એક પોટલું નીકળ્યું તે લઈ લીધું. વધુ તપાસ કરતાં કશું જણાયું નહીં એટલે ઓરડાની બહાર આવી બારણું બંધ કરી ટેમલ પર પોટલું મૂકી હુળ ખંખેરી છોડ્યું. જે રેશમાં લુગડે તે બાંધેલું હતું તે વખતને લીધે ઊરણ થઈ ગયું હતું અને જરાક તાણતાં તુડી જોય એવું સડી ગયું હતું. કુમુદએ લુગડને ઝટકી બારીકાથી કારો વિગેરે તપાસતાં અભયસીંહ એટલા અક્ષરો કસબે ભરેલ દીકા. નામ વાંચી ફટકી હોય તેમ, જરાવાર જડ જેવી બની ગઈ. આ શું? અભયસીંહજી કાકોરનો રૂમાંલ અત્રે ક્યાંથી? શું તેમને

પણ આ દેદ્યાનમાં જુઓ હશે ? તમને ઘડોર સાહેબને ? એમ બને જ કેમ ? હું જુલું છું પણ રહે આ પોકટ બુક જેવી ચોપડી છે તેમાંથી કંઈ મળી આવશે લાવ તે તપાસું. ચોપડીને હાથમાં લીધી, લગભગ ખવાઈ ગયા જેવી તે હતી. પાનાં ઉથલાવતાં છેવટે એક લાંબો લેખ મલક્યો. વાંચી વિચારમાં પડી ઘડીવારે ઠેકાણે આવતાં “આ પણ ઠીક થયું. દુર્જનલલ મારા કબજામાં વિશેષ આવશે. વળી આને લીધે તે સુધરી શકશે “ ભય ખીન પ્રીત ન હોય” તેમ આ લેખને લીધે એ સદ્ગુણી થશે. મારી સખીને હું ઉપદારનો અદલો વાગી આપીશ અને પ્રતિદોષમાંથી બચાવીશ. બધુંય થઈ રહેશે. ત્યારે હવે જરા પડી રહું. આજે તો આપણે છુટાં થવાનાં છીએ હવે શું બાકી.—

પ્રકરણ ૧૭ મું.

અપોરના બારેક વાગવાનો સમય થયો હતો. ઉત્તો પવન ઝપાટાથી વાતો હતો. રેતિ ચારે પાસ ઉડી આંખોનો અંધ બનાવતી હતી. પણ પક્ષી સર્વ કોઈએ ઘડીવાર સુર્યના બળતા ધીરણોમાંથી બચી જવા જેને બધા શબ્દો તેમ છાંયડામાં વિરામ લીધો હતો. તાપને લીધે જાણે આખો પ્રદેશ બળતો હોય નહીં એવું દેખાતું હતું. રસ્તાની રેતી તપીને વરાળો મુક્તી ક્ષિતીજમાં હતી મૃગજળનો ભાસ કરાવતી હતી ગમે તેવાને પણ આ ગરમી ગભરાવી દેવાને બસ હતી. મુસાફરો પણ બે ઘડી વીરામ લેતા હતા. તેવે સમયે આવા દાવાનળમાં, રણવગડામાં, સ્નેહપુર તરફ કુચ કરતા બે ઘોડેસ્વારો ચાલતા હતા. આગળ ચાલતો સ્વાર સામાન્ય પંકિતનો મનુષ્ય હોઈ તેના દેખાવમાં એવું કંઈ નહોતું કે ધ્યાન ખેંચે. તેના મોંપસથી તે તડકાનો પરિચીત હોય તેમ લાગતું હતું, પણ પાછળ આવતો સ્વાર ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો. તેણે સફેદ ડકનાં કોટ પાટલુન ચડાવી દીધાં હતાં, માથે ઇંગ્રેજ ફેશનની ટોપી પહેરી હતી, પગમાં હોલ બુટ હતા; અને તેનો દેખાવ, શરીરનો બાંધો, અને ઘોડાપર બેસવાની ઢબ, એવી તો હતી કે કોઈ લશ્કરી ટુકડીના અમલદાર જેવો તે લાગતો હતો. પાટલુનના ખીસ્સામાં મુઢેલી રીવોલ્વરનો સહેજ બહાર જણાતો કુદો આશંકને ટેકો આપતો હતો. તાપને લીધે આ જુવાનનું ગૌર રાતુ ચોળ થઈ ગયું હતું, મુખ હોઠ મુઠાઈ ગયા હતા. કંપાળપર પરશેવાના ટીપાં બાજી છીપમાં મોતિ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. આશ-પાશનો દેખાવ જોઈ તેને એક સંસ્કૃત શ્લોક સાંભળી આવ્યો.

: ષડ્ઞાલુ: શિશિરોનિષિદતિતરો: મૂળાલવાલેશિશ્વી
નિર્મિચોપાર્કિર્ણિકારમુકુલાનાલિયતે ષડ્ઞપદા:

તસંવારિવિહાય તીરનલિની કારણઢવ: સેવતે
ક્રીડોવપ્મનિચૈષ પંચરશુક ક્લાન્તોજલં યાચતે.

ખરે તેમજ મારી મધુરી પોપટી, કુમુદ સારીકા, તું પાંજરામાં પુરાયલી પ્રેમસ્વાતિ માગે છે. અરે તું તો મારા આવવાની રાહ જોતી તજે ઉપર થતી હર્ષશ, પણ મને ક્યાં અધીરાઈ થોડી છે? તને ભેટવાનં આ અંગ તલશી રહ્યાં છે. હવે તારો અને મારો એક સરખો પ્રેમ છે તો મનજુ પામતાં પણ તને સ્મરી મરીશ. એ પણ જીવને અત્યંત ધૈર્ય આપશે. વહાલી તું શું કરતી હશે? કેવી તારી ભયંકર દશા. કામ દીવસ ઘરથી બહાર ગએલી નહીં ખમા ખમામાં ઉછરેલી તને તે કારા અહનાં બંધન શાં! તને દુખ થતું જોઈ માંડે હૃદય કેમ સાંખી રહેશે? પ્રીતિ, હું આવું છું ધીરજ રાખજો. તારા જેવીને કોણ નહીં મદાપ? અહા! મારી વહાલી કુમુદા ખરે તું એક રત્ન છે. દુખાનતની શકૃતલા કરનાં પણ મને તારા પ્રતિ વધારે પ્રેમ ઉપજે છે. પણ તારા પ્રેમ આંત્ર આસર આવ્યો તોજ સ્પષ્ટ જણાયો. છટ, છટ, શું માગ સ્વર્થને સાર તને દુખમાં દેખાતાં રાજ થાક? કદી નહીં, એ વીચાર પણ ક્યમ ઉત્પન થયો? ખરે માણસ જ્યારે પ્રેમાવેશમાં આવી જાય છે, ત્યારે જરા સ્વાર્થ અને જાન વગરનો બની જાય છે. આ મારો દાખલો, મારા પ્રેમને ખાતર હું કુમુદાને કેદમાં જોતાં જરા ખુશી થયો. મારા મનમાં કેટલા હર્ષ થાય છે? ખરે મારા જેવો બાળ્યશાળી તો કોઈ નહીં, બધી વાતે સંપૂર્ણ, રૂપ, રંગ, ગુણ અને વળી એની મારાપર પ્રિતી અને મારી એતાપર લગ્નની મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે આ તો મજબુ. ખરે પ્રથમજ પ્રેમવડે એક બીજાને હૃદય આર્પી દીધાં છે, હવે તો માત્ર દુનીયાની નજરમાં લગ્ન બાકી રહેલું છે. અધુરામાં પુરું વિધાઈારીએ ખપર લાવી ખુશી કર્યો છે. કુમુદાની બાની મરજી મારી જોડે વિવાહ કરવાની

૧ ગયુર તાપ નહીં ખમી શકવાને લીધે જાડની આશપાશના અંડા ક્યારાપર બેસે છે. કર્ણિકાર નીકળી બેઠી શ્રમરો અંદર ઘડી સ્થિર રહે છે. કારંડવ ઉણુવારી મુકી દધ તીરપરનાં કમળને શેવે છે નાચવા કુટવાથી થાકેલ આ પોપટ પાણી માગે છે.

છે. ત્યારે હવે શું બાકી રહ્યું?" આવેશમાં તે આવેશમાં ઘોડાને ઉતાવળા ચલાવવું બુલી ગયો, પાછળ પડી ગયો. આગળ ચાલતા માણસે પાછળ જોતાં સાદ મારી કહ્યું, "કુસુમભાઈ આપણે સ્નેહપુર આગળ આવી પહોંચ્યા છીએ. હવે થોડા સારા ઢીલાં ગાળવાં તે ઠીક નહીં. જુવો પેસો! કીલ્લો દેખાય. અહીંથી હવે ગામ માત્ર અર્ધો માઇલ દુર છે. માટે સાવધ થાઓ અને ઘોડાને ચલાવો કે આપણુ આ જગ કંપ્યુ છે એટલામ ધારેલે ઠેકાણે પહોંચી જઈએ; પછી કંઈ કરતે વિચાર. આપણે બહુજ સાવચેતી રાખવાની છે. મને મોકલનારાઓએ તમને, દોષને જાણુ ન થાય અવી રીતે લાવવાનું કહેલું છે. માટે, આમ ન કરો."

ખુમાણુના શબ્દોથી જન્યુત થએલો કુસુમ ધડીવાર ઉંચા તડકામાં ચાંદીની માફક તપતા કીલ્લાના ખુરજ તરફ જોઈ રહ્યો. "આમાં મારી પ્રીયા છે, ચાલ સારે ઝટ દઈને છોડવી લઈ" પણ અટ્કો! શું કહ્યું? સાવચેતી રાખવી નહીં તો બધી મહેનત મીઠ્યા જશે. ત્યારે આટલે સુધી આવ્યા છીએ તો ઉતાવળ કરવી નહીં જે ઘડી મોડું કે જે ઘડી વહેલું. મારા કાર્ય પર કેટલા જણનો આધાર રહેલ છે? એક તો મારી વહાલી કુમુદ, તેનાં માંબાપ, મારા મીત્ર, કુમુદના હિતેશીઓ એ બધાવનો લાભ મારામાં સમાયેલો છે, સારે અસારે ગાંડી વર્તણુકથી બધુ છીન બિન કરી નાંખવું એ ઠીક નહીં. વળી "violent delights have violent end" માટે એકદમ હર્ષથી પ્રવૃત્ત ન થવું. સાહસ ન કરવું." આમ વિચારતો મોટેથી "ખુમાણુભાઈ તમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર છું. ત્યો આ ઘોડાને દાખ્યો. થોડીવારમાં બંને સ્વાર કમાનમાંથી છુટેલા તીરની પેઠે શહેરમાં દાખલ થઈ મલીમાં વળી એક ઘર આગળ આવી પહોંચ્યા,

ઘોડો અટકાવતાં ખુમાણે કહ્યું "ભાઈ આ ઉતરવાની જગ્યા" તરત કુસુમ ઉતરી પડ્યો. ઘોડો ખુમાણે ઝાલ્યો અને કુસુમ ઘરમાં દાખલ થયો. અંદર જતાં વેતજ પાટપર એક સ્ત્રી બેઠેલી હતી તેણે કુસુમને હળવે રહી કહ્યું બસે આવ્યા તમારી વાટજ જોતાં હતાં, ચાલો અંદર." જોડા કાઢી કુસુમ ઘરમાં જઈ બેઠો. પાણી પીધા પછી ટોપી નીચે મુકી પુછ્યું 'કહો કુમુદની શી હકીકત છે?'

"તમે મને તો ઓળખતા હશો?" પેલી સ્ત્રીએ પુછ્યું.

અતિશય હર્ષનો અંત હાનીકારક છે.

“ તમને જોખખતા હશે ? વાહ ! કયમ નહી ? તમે ફૂર્જનલા-
લની સ્ત્રી ચંદનગૌરી. તમારા વિવાહમાં હું આવ્યો હતો. તમે ભુલો
પણ અમે ન ભુલીએ. ”

“ ઠીક ચાલ રાખ્યું છે. તમારા અને મારા પિતા વચ્ચે ખુબ સ્ને-
હ છે તો પછી આજે તમારી લાયકાત પ્રમાણે મારા હાથમાં બક્ષીસ
આવેલી છે તેથી તમને તે સ્વીકારવા અહીં બોલાવ્યા છે કેમ સ્વીકાર-
શો ને ? હસતાં હસતાં ચંદને કહ્યું. ”

“ સ્વીકારશો શું ? ક્યારનોય નિશ્ચય થઇ ચુકેલો છે. સ્વીકારેલ
પણ તમારા જેવાંને હાથે ફેર મળતી જોઇ વધારે મિષ્ટ લાગશે, વધારે
પ્રીય થઇ પડશે. બોલો શો હુકમ છે ? ”

“ હુકમ તો એ જ કે તમારી કુમુદાને સારે છુટી કરી લઇ
જાઓ. તમેને બનતી મદદ કરવાને તૈયાર છું પણ સરત એટલીજ કે
તમારે મારા કલા પ્રમાણે ચાલવું નહી તો માગથી કર્યું થઇ શકશે
નહી. તમે જાણતા નથી કે “non what dangerous ground
you tread ”

“ ના કાંઈક અટકળી શકું છું વિગત જાણતો નથી. તમે કહેશો
તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું ઉછાંછળો નહી બનું ઉગત નહી થાઉ મનને
મારી રાખીશ, બતાવો રસ્તો. ”

“ જુઓ સારે, સાંભળો, કુમુદાને મેં વિગત કહી છે તો પછી
તમને કહેવાની અગત્ય મને લાગતી નથી તે તમને પછી કહેશે માત્ર
ઉપાય બતાવું છું. ”

“ જે તમને ઠીક લાગે તે કહો મેં તમને બધુંય સોંપી દીધું,
આપણે તો ચીઠીના ચાકર, તમારા કલા પ્રમાણે કરીશું પછી કાઢ ? ”

“ થયું સારે સાંભળો હું હમણાં કુમુદા પાસે જઇ ખબર કહું છું
કે તમે આવ્યા છો તમારે આજે રાત્રે અહીંથી ઉપડવાની તજવીજ ક-
રવી, મે બધી યુક્તી કરી રાખી છે. હીમત છે ને ? ”

“ વાહ ! એમ શું કહો છો ? પછી ખબર પડશે. કદી જીવ જાય
એવું હોય તોય શું અડચણ છે ? મારું એકજ વાર છે. અને આવા
કામમાં દેહ લાગ એ સર્વોત્તમ, માટે જે હશે તે ખમીશ, જરીએ
પછી પાની નહી કહું. ”

“સારે કીક, તમે કાળો જમો લાવ્યા છે ? જો હોય તો તે કહો નહીં તો એક અહીંથી લઇએ અને તમારે રાત્રે નવ વાગ્યા પછી આ કામ કરવાનું છે તે વખતે હું તમારી પાસે નહીં હોઉં પણ તમારા કહાપત્ર ઉપર આધાર છે, અને જો જરા પણ મરજત કરી છે તો પરીણામ શું આવશે ને હું કહી શકતી નથી, અને પછી બધી ઘાટ ફરી જશે, મારા હાથમાં પણ કશુંય નહીં રહે. માટે હમણાં પ્યારની લાગણી, પ્રેમનો આવેશ બધાયને દબાવી, કામપર નજર રાખી જાણે તમારે કોઇના ચાકર હો તેમ કુમુદાની જોડે નકામા ટાલિલામાં વખત ન ગાળતાં, મુજે મોઢે કામ કરી સુર્યપુરના દરવાજામાં દાખલ થવું. આમાં જરાક ચુક્યા તો તમારા, કુમુદાના, ને મારા, ત્રણેના પ્યાર વાખી ગયા.”

“તમે કશી શીકર ન કરશો, મનને દૃઢ રાખીશ અને કશ્વર કરશે તો સહી સલામત બધુય પાર ઉતરશે.”

“તો કીક તમને રાત્રે માણસ તેડવા આવશે તેની જોડે જવું. હોય આ વીંકી રાત્રે એ કામની થઇ પડશે. ખીન્ન અગત્યનું કામ એ કે અહીં એક કોણે માધુ ને રામો કરીને એ લગ્ન્યા રહે છે તેને કોઇ સુકતી પ્રયુકતીએ સુર્યપુર હમણાં ને હમણાં મોકલવા અને કોઇનાપર કાગળ લખી આપો કે તે તેને રોકે.”

“અરે એ કામ તો થયું જાણોને આ કાગળ લખીને ભાજકરને એને આપનું કહીશ એટલે પછી એ તો ત્યાંના ત્યાં, અહીંથી પૈસાની લાલચે ત્યાં જશે એટલે પત્યું, પણ એનું ઘર ક્યાં છે ?”

“હમણાં ખુમાણ આવે છે તેમને બતાવશે પણ તેમની જોડે વાત કરતાં સંભાળજો, તમે કશુંય જાણતા નથી એમ બોલજો નહીં તો નીચ જો જાણી ગયા તો અહીંથી ડગલું પણ જનાર નથી અને આપણા કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખશે. માટે બહુજ ધ્યાન રાખી વર્તવું. હવે હું જાઉં છું ફેર મળવા વખત હશે તો મળીશ.”

“સારૂ મરી કીકર ન કરશો તમારો શબ્દે શબ્દ હૃદયમાં લખાઇ ગયો છે ભુલીશ નહીં. તમારો ઉપકાર નહીં ભૂલાય.”

“આપણે સુર્યપુર મળીશું,” એમ બોલતી ચંદન સપાટામાં ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

કુસુદા જખડી જગીને ખાટલાપર બેઠી થઈ. વળી “અરે આ જના-
વતો ભયંકરજ. આ ખુન શાં? આ ખટપટ શી? આ બધું શેને માટે?
એક ધડીના સુખ સાડ જગતના અનંતકાળમાં મનુષ્યનાં પચાસ સાઠ કે
ધણું તેો સો વર્ષ શા હીસાબમાં છે? પૃથ્વીની સપાટીમાં હીમાલયની શી
ગણતરી? અરે એથી મણુ મનુષ્ય જીવનકાળ ને કાળચક્રનો પ્રવાહ સર-
ખાવતાં આવડાં શા હીસાબના? ત્યારે આટલા નજીવા જણાતા વખત
સાડ મનુષ્ય હજારો કુકાર્યો કરી અનંતકાળ સુખી પીડા ભોગવે છે. એક
ખરાબ કામ કર્યું કે બાંજું થવાનું એમ એક પછી એક અગણીત અ-
ગણીત અપરાધોમાં ડુલી જવાનો નર્કસ્તો એથી પછી કેવું દુઃખ? દહાડે
સુખ નહિ, રાતે ઉંઘ નહી, ડગલે ડગલે દુઃખ આ બધું સહજ વિંછીની
વેદના કરતાં પણ અધકી. સતકર્મ કરનારને અંતઃકરણમાંથી જે સંતોષ
પ્રાપ્ત થાય છે તે મોટા રાજાને પણ નથી થતો. શેકરપીયરમાં હેત્રી ચો-
થાનું બાપણ કેવું બોધદાયક છે? ખરે એ કહે છે તેમજ છે.

*“Uncertainty lies the head
that wears a crown.”

ત્યારે કુદરતની બક્ષીસોનો તિરસ્કાર કરી માણસ ઊંધે માર્ગે જાય તો પછી
આ સજ્જ તેને પુરતી નથી? જીજ. સ્વર્ગ નર્ક અહીંજ છે. “સારાનું
સારું નકારાનું નકારું” કળ મળ્યા વગર રહેવાનું નહીં, વહેલું અગરમોડું.
ધૈર્ય વિચારશક્તિ, ડહાપણ, ઇલાહી તમને સારે રસ્તે દોરવાના બેઠી-
આ આપ્યા છતાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇલાહીને તમારા શુભેચ્છક
મણી સારાનો તિરસ્કાર કરી અધકારના ગારમાં શું કામ પડે છે? પણ
ઠીક, ઠીક, ધૈર્યની ગતી ગલન છે. જે પર્યંત ન કર્યો હોત તો સપાટ
પ્રદેશ આપણે ક્યાંથી જાત? દુઃખ ન હોત તો સુખનો અનુભવ ક્યાંથી થાત?
ખરે સુખને સુખજ છે એ શી રીતે ઓળખત? તકડો ન હોત તો ટાઢ કહેત
કે? નહીજ ત્યારે આવા નકારા જનો પેદા ન કર્યો હોત તો આરા
આણસો જગતમાં છે એ ક્યાંથી ખબર પડે? માટે એ તો બન્ને જોઈ-
એ. એ એક બીજાનો આધાર છે, સારા વડે નકારાને નકારાવડે સારા
ઓળખાય છે. ઉભયનું જગતમાં કામ છે. અનાજ અને ધાસ, હોરો

* જે મસ્તકપર તાજ છે તે સુખે સુરું નથી.

અને પથર, સોનું ને કપ્પીર, એ એક ખીજાને ઝાળખાવે છે. એ તો બે હોય ત્યારે જ આપણે પરિક્ષા કરી શકીએ હીકજ છે. મંથરે જ ક્યું તે વિચારીને જ એમાં આપણે જૂલ કાઢી શકવાના નથી. પણ હવે વિચારના વમળમાં ફૂલવું નહીં. હમણાં ચંદન આવશે વખત તો શ્રવા આવ્યો છે. કેવું અધાર ! સુર્ય કેટલો ચઢ્યો છે તે પણ દેખાતો નથી કેવું ભગંઠર દેખાતું ! ખરેજ આમાં પાંચ છ દીવસ કાઢવાના હોય તો ગાંડાં બની જતાય. પણ પણે અવાજ મંભળાય છે માટે કોઈ આવતું હોય જણાય છે. પારણું ઉઘાડુ. ઉઘાડતાં ચંદનને જોઈને “લે લે બેન હીક આવી પહોંચી તારો જ વિચાર કરતી હતી, બેશ ક્યમ કોઈ આવ્યું? કુસુમ ચંદ્ર આવ્યા ?”

“હું ધારતી જ હતી કે કે તું પહેલો એજ સવાલ પૂછશે. હેયે તે હોઠે એ ખોડું નથી. તને એણે ઘેલી બનાવી દીધી છે. પણ માટે તેં એને ગાંડો કર્યો છે. તમે બન્ને જળસં તો ખરાં, કે એક ખીજાપર અસર કરો છો. તમારા આગળ ગુરુત્વાર્ધ્વણ કે વિજળીના જોરનો શો હીમાખ ? તે તો બ્યારે કશી અડચણ ન હોય ત્યારે પોતાનું જોર ખુલ્લુ બતાવે પણ તમે એક ખીજાથી દુર વળી આ મજબુત કીલ્લની દીવાલો આવી અડચણ છતાં એક ખીજાપર કેવી સખળ સત્તા ચલાવી છે? ખરે પ્રેમની મતિન્યારી જ છે.

“લે ચંદન બા હવે તું તો જાણે બાપણ જ આપે છે; તાર મોં હસ્તું દેખાય છે તો ખરૂં બોલ, મને કહે, સંશયમાં ના રાખ. મારો કુસુમ, સ્નેહ કુસુમ આવ્યો? અને મારે માટે લાગણી તે? અને ચહાય છે? કહે કહે મારી પ્રાણાધાર સખી મને જવાબદે તુ જાણે છે કે

“સ્થાને પ્રાણાકામિનાં દૂત્યધીના.”

કુમુદા કુમદા હૈયુ ઠેકાણે રાખજે કાળગ્તુ ખશી ન જાય આગ ઉ. બરાબ તે શુ જાય છે, પ્રેમ તો બંધાયતે હોય છે અને સૌને અસર કરે છે પણ તારા જેવું તો કોઈ ન હીતું. છેક છોકરવાદી. જો સાંભળ કુસુમ આવ્યો છે, તે તને ચહાય છે તારા વગર તલસે છે.”

“બસ, બસ, મારે એટલુંજ જોઈતું હતું હવે આ દેહ પડે તેની

ચીંતા નથી. ” *શરરિનાશોદ્ધર્ષિ સમાન રાગયોઃ તેમ થાય તોય દશી શીકર નથી. ક્યાં છે તે અહીં ન તેડી લાવીએ.”

“ મને તો તું બોલવાય નથી દેતી. આતું જાણુ હોત તો હું કશું કરત નહીં. આમજ રહેશે તો કોણ જાણે ચુકતી પાર પણ નહીં પડે. એક કહે મારી કુમુદા, બીજુ મારો કુમુમ, તાલ તો ઠીક આવ્યો તે, છોકરાં રસ્તામાં તાળીઓ પાડશે ને કાંકરા નાંખી બીજવશે જરા ગંભીરતા રાખ, અહીંજ બધું સંસ્કૃત બોલી નાંખે છે. જાણ આ પરિક્ષાનો હેલ હોય કે તુ ડીથી લેવા બેડી હોય તેમ મન ઘોડાને લાગામ ચઢાવ અને જે કરવાનું તે સાંભળી લે નહીં તો અહીંજ રહેવું પડશે.”

“ના ના એમ નહીં મારી વહાલી સખી એમ શું તું મને છેક તરછોડે છે? લે કહે જે કહેવાનું હોય તે આ ડાહી થઈને બેસી રહી. ત્રણ ભુવનનો મનપર ભાર મુકે છું પણ કરણ જાણથી જેમ જાણતો રથ હડતો હતો તેમ પ્રેમનાં જાણો મારા હૃદયની ધૈર્યતા દોડાવે છે અને નાના બાળકનીં એટલા કરાવે છે. તારો ઠપકો ચોગ્ય છે. હું માન્ય કરું છું. ભુક્તી, લે હવે તને વાતમાં નહીં રોકું કહે શું કરવું છે?”

“જો સંભાળ-આ કુમુમ રાત્રે નવ વાગતાં અહીં આવશે, રાત્રી અંધારી છે બધું કામ કરવાને તેથી ઠીક પડશે, મકરાળીના કાવો ઉઘાળવાના કાવો ઉઘાળવાના વાસણમાં એક ભુટ્ટી આપણે બભરાવી છે, તેથી બન્નેજણા ભર ઉઘમાં પડશે, માળણ તારી બેઠે સૂર્યપુર આવશે, તો જ્ઞાન શાન્ત થશે, કે તે અહીં પાછી આવશે, હું બધું પાછલું ભરી પીકા, ખુમાણ સાથે આવશે, તે ગાડી હાંકી તમને સૂર્યપુર પહોંચતાં કરશે અને બધું એવી ખુશીથી રાખીશું કે આવશે ત્યારેજ એમને ખબર પડશે ત્યાં સુધી કશું જાણવાનું નથી; પણ એમ થવા આગમ્ય તમે તેમને ત્યાં બોલાવરાવજો. કુમુમ મારાને અને હળવે રહી મારા નામ ન આવે તેમ બધી વાત ફેરવજો, એમને સમજાવજો, એ બધું તમને સોંપીશું. હવે મારાથી અહીં નહીં અવાય માટે બધું તમારાપર આધાર રાખે છે બેઠેજ એ કેવી સાવચેતીથી કામ લે છે તે જાણશે.”

“ઠીક તારી સલાહ અક્ષરે અક્ષર માની હવે કાંઈ? જરા પણ ભૂલ આવવા નહીં દઉં. પ્રેમના ઉભરા સૂર્યપર જતાં સુધી મુલતવી રાખીશ, પછી બીજું શું વધારે?” હંશીઆરી રાખશે તો સાંકડો સટ જેવો છે.

“વાર ત્યારે પણ એન મારે તને એ વાત કહેવાની છે. આ ઝોર-કામાંથી મને આ એ ચીજો મળેલી છે. ચોપડીમાં કશું લખેલું છે તે જો તને વંચાવું પણ તું બડકીશ નહી. માફ કરજો તાર મન કચવાશે પણ તારાથી છાનું રાખવું યોગ્ય નથી, માટે તારી મરજી હોય તો વાંચું.”

“વાંચ્ય, દશી પણ અડચણ નથી મારી ધૈર્યતા અડગ છે. જે હશે તે સહી શકાશે. મને દુખ મુઝવતાં નથી. દુખમાં તો હુંજ. વિપન્ના કીડા વિપમાં હવે તેથી હવે મારે કશાયથી બડકવા જેવું નથી, માટે એધડક લાવ, જોઉં.”

“ના પણ આ તો દટકાળજનવાળને પણ વ્યથા ઉપજાવે તેવું છે.”

“કાંઈ શીકર નહી ઝટ કર વાંચ.”

“જો ત્યારે અભયસિંહ મહારાજ આવી કીલ્લામાં કેદ કરાયલા હતા.”

“શું અભયસીંહ? આ બનવા યોગ્ય છે? મારે કાને વાત આવી હતી પણ હું માનતી નહોતી, હવં બ્રાન્તી થાય છે. હાં હવે સમજાયું. ચાલ આગળ.” આશ્ચર્ય પામતી, મન સ્થીર કરવા મથતી ચંદન બોલી.

“આ એ લખે છે.”

“મને ફેસલાવીને કેદ કર્યો છે મારી પાસે અણુધટ્ટી સરનો પ-ળાવવા ઇચ્છે છે પણ મારા ના કહેવાપરથી મને આદા રાખેલો છે.”

“મારાપર માધુ નામનો સખ્સ જાપ્તો રાખે છે. તે દુષ્ટ છે.”

“મને મારી નાંખવાની ધમકી આપી હતી. પણ હું ડગ્યો નથી.”

“જો એન પછી કશું લખેલ નથી તે પરથી જણાય છે કે મહારાજને પછીથી પુરા કરી નાંખવામાં આવ્યા છે, એટલે આગળ લખેલું નથી, અને આ કામમાં દુર્જનલાલ હશે એ નિઃસંશય. આ રમાલ પણ અભયસીંહનો છે જો એમનું નામ”—એમ કહી રમાલ દેખાડ્યો.

શોકમાં લીન થતી, ખીન્ન બનતી, ઉતરી ગએલે મોઢે, ફીકા પડેલા છે હોઠ જોતા, અંચળતા નષ્ટ થઈ છે એવી ચંદને યંત્ર માફક રમાલ લીધો. જોયો. સ્તબ્ધ બની ગઈ. બોલવાનું બાન જતું રહ્યું. ટગર ટગર કુમુદા સામું જોઈ રહી.

“બહેન ગલરાધશ નહી આથી તો મારો પ્રેમ તારાપર વધારે દઢ થાય છે. તારા હૃદયમાં શુ ગડબાંગ થાય છે તે હું સમજું છું પણ કુમુ-મને મોયે પણ નકામી આ બાજતની વાત નહી કહું. લે આ તને જ આપું છું. તારે ગમે તે કરજો. તારો ઉપકાર હું ભુલી જઈશ. ‘કૃતધ્વી

‘નહી.’ નહીં ખન, અધુન તારા મુખ સાર જોમ આપવા તૈયાર છું. પણ મધુ આ ચંક લાવીશ નહીં.”

“ નહીં કુમુદા નહીં. તારાપર ચંક લાવું ? આવી નીદોપતાની મુર્તિપર હું વેહેમે બરાઈ ? પણ મને તો એમની જ માન શીકર થાય છે, ખુની નહીં તો ખુનીના સંગાતી તો બન્યા. મારા મનમાં વહેમ તો હતો તે આજે નક્કી થયું. હશે પણ વાંક કરમનો કોઈને શું દોષ દેવો. ” પરાણે ચંદન બોલી.

“ વહાલી સખી. દુખમાં પણ ન વિસરી જનાર મારી ચંદન, આ હૃદય તારે માટે કેટલી લાગણી ધરાવે છે તે મારાથી કહી શકાતું નથી. બનત તો હૃદય ચીરીને જેમ હનુમાને રામ બતાવ્યા હતા તેમ તને તારું નામ બતાવત. પણ આપણે બંધાય ભુત્ત કરીએ છીએ દેવ સરખા પણ ચુકી ગયા તો આપણા શા હીસાબ છે ? માટે આટલેથીજ પાળ બાંધો. હજી થાણી વહી નથી ગયું તેટલામાં જે થાય તે કરો. હું હમેશ તારીજ છું.” કુમુદાએ ગળગળીત સાદે કહ્યું. બ.ચમાં ચંદનને દયાથી પ્રેમથી ચુમ્મી.

“બસ બસ તારાથી અધીક કોનો પ્રેમ મારાપર છે ? બસ અસારે તું મને હીમત દાતા થઈ પડી. હવે મેં જાણ્યું કે મારો સ્નેહ મેં તારા પર ઢોળી નથી દીધો. તારી પરિક્ષા કરવામાં હું હેતરાઈ નથી, સદાની નિર્મળ મનની સ્નેહાળ કુમુદા, તને મારાથી ક્ષણ પણ વિસરાશે નહીં.” ને છાતી સાથે દામતી ચંદન તેના સામુ જોઈ રહી.

“ પણ હવે ત્યારે તું આ રાખ અને તારે ફાવે તેમ કરજો.”

“ હા, લાવ પણ એમને ત્યાં કશુંક બહાનું કઢાવી કુસુમ માર્ફતે બોલાવી એમને ખમર ન પડે તેમ વાત કઢાવી શરમાલી દષ્ટિ સારે રસ્તે દોરવાની પેરવી કરાવજો. બને તો નોકરીનો સવડ દરજ્જામાંથી મુકી ઇંગ્રેજમાં થાય તો ઠીક.”

“ અરે એમાં વાંધો નહીં આવે. કુસુમના પિતા જજ છે અને એમની મોટી વંશ છે, તો સૌ થઈ રહેશે. અને મારો જીવ જતાં સુધી પણ હું તારું બહું કરવા ચુકીશ નહીં.”

“ લે ઠીક. ત્યારે હવે હું જઈશું. સુર્યપુર જઈ તારે સહી સલામત મહોંઆનો કામગ લખવો. હંશીઆરી રાખજો. મને બહુવાર થઈ ગઈ છે, મારે પાછું કુસુમને મળવું છે, એને બધું સમજાવવું પડશે. ”

“ વાર આવજો પણ મારા લખપર તારે જરૂર આવવું.

“ ઠીક નહીં છતાં, જે માયા રાખજો ” બહાર જતાં ચંદન બોલી.

“ વાર, અહીં આવજો પણ શું કહું ? ”

મકરણ ૧૯ મું.

ઢાવરના ધડીમાળના દસના છેલ્લા ટકરાનો પ્રતિધ્વનિ હજી શાન્ત નથી થયો તેટલામાં એક ગાડી કીલ્લના દરવાજા આગળ આવી ઉભી રહી. આશપાશ શાન્ત હતું. અધારે એટલું હતું કે એક ટુંકડા આવવા છતાં મળ્યું મોંઢું સુઝે તેમ નહોતું. તરતજ ગાડીપરથી એક જણે ઉતરી ગાડીને ઝડ આગળ રાખી ઘોડાને બાંધી બારણું ઉઘાડી એક સ્ત્રી અને એક પુરૂષને બહાર કાઢ્યાં. “ અહીં બોલવાની જરૂર નથી હું આગળ થાઉં છું કશી ધાસ્તી નથી તમે મારી પાછળ આવો. ”

એમ કહી તરત સ્ત્રી આગળ ચમ્. પેલા બંને સાવચેતીથી પગલાં ન વાગે તેમ આસ્તે રહી તેની પાછળ ચાલવા મંડ્યા. દરવાજામાં મક-રાણી નીરાંતે ઉંચતા હતા, તેમને વટાવી ઢાવર ચઢી ઉતરી મગચીયાં ઉતરી કીલ્લના કેદખાના તરફ ચાલવા માંડ્યું. “

“ ખુમાણુ દીવો સળગાવ હવે અડચણ નથી. ” માળણે હળવે રહીને કહ્યું. તરત ચોરફાનસ સળગાવવામાં આવ્યું અને તેને અચાજે તેણી ઉતરી બંધુ વટાવી બારણા આગળ આવી પહોંચ્યાં. સાંકળ ખખખરી તરત બારણું ઉઘડ્યું, અને બંધાં અંદર પેડાં.

‘કુસુમ !’

‘કુમુદા !’

બંને એટલું જ બોલી શક્યાં. પ્રેમાવેશમાં ભેટી પડ્યા જતાં કુમુદા ખમચી આવી ખરી. “ નહી કુસુમ હમણાં નહી. મારૂ વચન મીથ્યા થતું ન જોઈએ. હાસ્ય વિનોદ બધુય આ અકારે બંધીખાનું છોડી ગયા

“ હું પણ ભુલનો હતો તમે ઠીક કહ્યું. ચાલો આટલું શીખ્યા ! પણ વહાલી બે શબ્દો પણ નહીં.

“ ભાઈ સાહેબ ઝટ કરો વખત માળવાનું કામ નથી. ” ખુમાણુ બોલ્યો.

“ સ્ત્રી આજે ભારે છેલ્લી સલામ આ કેદખાનાને.

તરત બંધાં બહાર નીકળ્યાં બારણું બંધ કર્યું તાણુ વાસ્તુ અને ઉતાવળ મગચીયાં ચઢવા લાગ્યા. પાંડવો જણે બળતું લાક્ષમ્બહ સુકી નાસતા હોય તેમ આ બંધાં વેગથી ચાલવા લાગ્યાં. કુમુદાને ન લાગ્યો થાક કે ડર બધાં પગથીયાં સાથે ચઢવા લાગી.

આવી રીતે દરવાજા ખદાર તેઓ કીચ્છો વઘાવી જ્યાં ગાડી હતી
ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

પ્રમાણે બધાને ગાડીમાં બેસાડી ગાડી વેગથી ચલાવી દીધી.

આજ રસ્તે ચાલતે આવીજ રાત્રે આવતાં પહેલાં કુમુદને કેટલી
બીક લાગી હતી? આ વખતે તેને બધું રમણીય લાગ્યું જૂના બડકા,
ભયંકર નાદો, અધકાર ઇલાહી તેના મનપર રજ પણ અમર કરી શક્યાં
નહી. ઉલટો એટલો હર્ષ થયો હતો કે આ બધું ખરું છે કે ખોટું? પોતે
બગે કે હથે છે? ક્યાં છે? ઇલાહી સર્વે તે ભુત્રી ગઇ હતી. લગભગ
કલાકેક વીતી ગયો હશે પણ કોઈ બોલ્યું નહી. સૌ પોત પોતાના મનમાં
પોતાની લાગણી દર્શાવતાં હતાં.

કુમુદ અને કુસુમ તો બવિષ સુખનો વિચાર કરતાં દુનિયાતુ બાપ
તદન ભુલી જ ગયાં હતાં.

માળખુના મનમાં હજારો તર્ક વિતર્ક થતા હતા. દુર્જનના શું
કરશે? મનાશે? વેર લેશે? ઇલાહી કરપના થતી હતી. વળી એમ પણ
કહેતી શું ફીકર છે? આમના પર ઉપકાર કયો છે? તે માર રક્ષણ કરશે,
શી ફીકર છે? પ્રમાણુ તો પોતાને પૈશો મગશે એજ ધારીને ખુશ થતો
હતો, થોડી વારે આ શાન્તી લાગી અને કુમુદને મનુર સ્વરે પુછ્યું
“ગાડી ક્યાં હંકાવશે? મારા ઘર આગળ ને.”

“ પહેલા ત્યાં નહી. વાહાલી, મારે ઘેર કુણુનાલ, જાખરરાય,
વિદ્યા અને કમળા બાબિ બધાંય તારી રાહ જોતાં હશે તેથી ત્યાં લઇ
જઇશું પછી ત્યાંથી તમારે ઘેર જાએ

“ઠીક, જેમ મરજી.”

ના ગમતું હોય તો તમારા ઘર તરફ હંકાવીએ. તમારી ઇચ્છા
પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છું.”

“નાના એમ નહી, એવું ના બોલો તમારી મરજી એજ મારી મરજી.

“વાર ત્યારે તો મારે ત્યાંજ ઠીક પડશે કારણ કે આ બધાં પણ
હરીને કામ બેસી બધ. આપણે તો ગરજ છે તે ઉભાગરો કરીએ પણ
આમને શું કરવા નાહકનું દુખ દઇએ?”

“દુખ શેનું છે બે ઘડી મોડું કે વહેતું આરામતો છે જ. અમારે
જાસ્તે તમે સંકોચાશો નહી.”

“ના તોય શું થઇ ગયું? તમારા ઘર તરફ ગાડી લેવારાજી”

પાછી કાન્તિ પ્રસરી રહી. થોડીવાર થઈ હશે એટલામાં તો ગાડી સુર્યપુરના ઠરવાળમાં દાખલ થતાં સીપાઇએ “કોને” બુમ મારી.

“એતો કુસુમચંદ્રની ગાડી છે.”

“અચ્છ સલામ સાબ.” ગાડી આગળ ચાલી. એક મોટી હવેલી આવતાં કુસુમે અટકાવવાનું કહી પોતે તથા કુમુદા ઉતરી પડી ખુમાણને ગાડી અંદર લાવી છોડી નાંખવાનું કહ્યું અને માળણની પણ તેને સંભાળ રાખવાનું કહી અંદર પેઠાં.

પેસે છે કે લાગલાજ તેમને બાબર કૃષ્ણલાલ વિદ્યા, કમળા બધાંય મોટાં દીવાનખાનામાંથી સામાં આવતાં મળ્યાં

કુસુમ, કુમુદાના અવાજ જોસથી નીકળ્યાં

કુમુદાને વિદ્યા અને કમળા બેઠયાં. કૃષ્ણલાલે, “બાબરે, કુસુમ સાથે શેકહેન્ડ કરી. “અમે તારી આઠ વાગ્યાના અહીં આવી વાટજોતાં હતા અને કમળા બાબિને એ પણ અહીં બંધાય તમારા મેળાપ સાર ટાંપી રહ્યાં હતાં” ખુશી થતા આગળ ચાલતો બાબર બોલ્યો.

“અરે હું તો સામે આવતો હતો”

તારી તો ખાત્રી જ છે ને.”

“જેન કુમુદા તારા વિનાનો આ બે દહાડા બે વર્ષ જેવા થયા છે. ધડીએ ધડીએ તેનેજ કંખતાં હતાં વાત તો કહે તને શું થયું ?”

“અરે હવે ખીચારીને થાક તો ખાવા દે. વિદ્યા તું પણ ‘રાંડ તારો રોટલો ને ધડતાં બાંગ્યો’ આ આવી એટલે પુછવા લાગી. જરા કળ પડવા દે ધણુય કાલ સાર થઈ રહેશે.”

“પુછ જેન પુછ કંઈ શીકર નહી. કમળા તું વિધાને નકામો નકામો ઠપકો શું કામ આપે છે? માણસની સ્વભાવિક લાગણી છે તો પુછાય જ.” કુમુદાએ સ્મીત કરી જવાબ આપ્યો.

“ચાલો આ કુસુમ બાઈનો ઓરડો.”

“મસ્કરી જવા દે હવે તું તારી ટેવ ભુલ્યો હમણા, એમ હું ધારતો હતો પણ જેવો ને તેવેજ છે” કુસુમ હસતો ટકોર કરતો બોલ્યો. “હું તો નક્કીજ ગયું છું.” કૃષ્ણલાલે કહ્યું.

“જવા દે એ બધી પંચાત કૃષ્ણા” બાબરે જરા ઉંચે સાદે કહ્યું.

“તારે આ બેઠા ચુપ, ન ગમ્યું તો લાવ બોલ પાછા.”

“વાર તારે હવે કુમુદાને ઘેર ખબર આપી આવીએ ?” વિદ્યાએ પુછ્યું.

“જીન્જીને હાપણ કરવાની અગત્ય નથી. જુવો પેલી દીપોટમાં આ છે તેમાંથી એક પ્યાલો કુમુદા અને એક કુસુમને આપો પછી કેમ કરવું તે કહું છું.” બાજરે બધાયને દબાવી ચુપ રાખ્યાં.

“આ પીધો એટલે કુસુમે કહ્યું, ‘હવે શું આગા આપો છો બાજરરાઓ ?’”

“વાહ તમે પણ મારી મશ્કરી કરો છો? શી આગા આપો છો એમ કહો કે? શી સલાહ આપો છો કહો તો ઠીક લાગે.”

“નહી નહી તમે બીયારા કૃષ્ણલાલને તો બેસારીજ દીધો ને લે કૃષ્ણલાલ દોસ્ત ઉડાવ ચાલે પ્યાલો ને તારા નમી જતા જોસાને તાજો કર.”

“અરે હું તો તાજોજ છું આ તો જરા તાલ જોડેલું વિદ્યા બાલિ તમે લ્યો, એટલે બાજરને સમજવાય.”

“તમે બધા મશ્કરી જ માંડી બેઠા છો પણ સાંભળો મારી નજરમાં આવે છે તે હું કહું છું તમને ગમશે?”

“કહો.”

લ્યો ત્યારે હું કુમુદાને લઈ ગાડી જોડાવી એના બાપને ત્યાં મુકવા જઈ પણ પહેલાં તો ગાડી થોડે છેટે રાખા, એના બાપને ખબર આપુ કે તમારી કુમુદાને કોઈ લાવી આપે નો જે તમારાથી બની શકે તેવું આપશે? એ ના નહી કહે પછી તરત તમારી વાત કહીશ અને કુમુદા કુસુમનું લગ્ન એ વચન લેતો આવીશ કેમ ઠીક ને?

“બધાય એકે અચાજે બોલી ઉઠ્યાં તમે વઢશો તો અમે ખમીશું.” કુમુદા તો નિચુજ જોઈ રહી.

“વાર ત્યારે હવે કેવો મુખ્યાર થવા દો છો. બધાં બેસજો ત્યારે હું મુકી આવું છું.” ચાલો કુમુદા.

“કોઈ ન દેખે તેમ—“આવું છું.” કહેતી કુમુદા આડુ જોઈ કુસુમના હાથમાં કાગળ આપી દેછે. “ત્યારે હવે બધાય જઈએ તો શું?” કમળાએ પુછ્યું, “હવે અહીં કશું કામ છે.”

“હા ત્યારે તેમ કરો. રાત્રી અમસ્તી ગાળવી? સવારે બધાય મળીશું.” કૃષ્ણલાલે કહ્યું.

“વાર સવારમાં વહેલા આવજો મારે કામ છે.”

“ઠીક વાર તેમ કરો” બાજરે કહ્યું. “ચાલો ત્યારે”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

સવારના સાત વાગ્યા હતા. કૃષ્ણ પોતાના ઓરડામાં નાહી બેઠો હતો. એક કાગળ તેના ટેબલ પર ઉઘીડો પડ્યો હતો.

“મારી કુમુદા. હવે તું મારી થઈ ચુકી. તારો પત્ર મુચવેલો. હવે તારા સુખમાં શું ખામી? એટલામાં તરત ખાણુ ઉઘડ્યું બાપકરને કૃષ્ણલાલ બેય આવ્યા.

“હા બાપ કુમુદા તારી, તારી, ખીજ કાઢતી નહિ. ખુશી થા. તેના પીતાએ લગ્ન કરવાની હા કહી. તારા પીતાની પણ મરજી છે, અને જોશી તેડવા મોકલ્યો છે માટે હવે તારી મરજીમાં આવે તો નાચ કે ગમે તે કર તને હું રોકવાનો નથી ” કૃષ્ણલાલે કહ્યું.

એકદમ હર્ષમાં ઉભો થતાં, “હે આખર કહે છે બાપકર ?”
“અક્ષરે અક્ષર ખર.” બાપકરે કહ્યું. “પણ જો જે ગાંડો થઈ જતો, નહીં તો કુમુદાના ભોગ મળશે. હવે તો એકને બદલે બેના વિચાર કરવાના. મને કાલે ઠપકો આપતો હતો તે આજ હવે તું ધ્યાન રાખજો પ્રેમ ઘેસો ન થતો.”

“બસ હવે સુખનો પ્યાલો સંપૂર્ણ ભરાઈ ગયો. હવે તે હૃદય કામ બેસશે સ્વર્ગીય સુખ હવે મળશે.” કૃષ્ણમે પ્રવૃત્ત થઈ કહ્યું.

“હા પણ હવે તારે તું તૈયાર થા. ખીજું શું? ચડો વરઘોડે એ તો એસ્તો જનનુ નોતરું દેશેને ” કૃષ્ણલાલે કહ્યું.

“વાહ વાહ એમ શું કહે છે? પણ જીવો તમને બન્નેને એક વાત કહેવાની છે. હ્યો આ કાગળ વાંચો,” કાગળ આપેલો.

બાપકરે કાગળ પાછો આપતાં “અરે એને સુધારવો એમાં તે શું? વકીલની પરીક્ષામાં અમે બન્ને બેગા હતા ત્યાંથી એને ઓળખું છું. ચાલાક પણ જરા વહી ગયેલ છે તેની શી અડચણ છે? પણ આ બધી મને ખબર નહોતી. ચાલો આ તો એક પંથ ને દો કાજ જેવું થયું. ત્યારે એને તેડવા માણસ મોકલ.”

“અરે મોકલ્યું છે. પણ કહો માધુ રામાનું શું કર્યું? એ આવ્યા હતા કે કેમ ?”

“એ તો પાંચ વાગે હું ઓશીસમાંથી આવ્યો કે મને મળ્યા, તારો કાગળ આપ્યો; વાંચી, મેં તેમને અંદર બોલાવી બધી વિગત કહી ધમકાવ્યા, અને પછી કહ્યું કે જો તમારી વર્તણૂક સુધારે તો ઓશીસમાં ધંધો ન કરવો પડે અને તમને પોલીસમાં જમાદારની જગ્યા અપાવી દઉં નહીં તો તમને સખ્ત સખ્ત કરાવશું. શંકરલાલને હજી

તમે ઝોળતા નથી ? એને ખબર પડશે તો એ ડોસો તમને મુકશે નહિ, દેશ પાર કરાવશે. એવું કહી ભય દીધો કે તરત નેઓ માની ગયા અને એમને રાત્રે ને રાત્રે ફેજવારને ત્યાં તારા પિતા પાસે ચીડી લખાવી લઇ ગયો અને નોકર રખાવી દીધા. એ પીડા ટળી ગઇ. ”

ગોવિંદે બારણું ઠોક્યું. ઉઘડતાંજ દુર્જનલાલને દીઠા. “ આવો આવો ભલે પધાર્યા ઘર પાવન થયુ, ” ઇત્યાદિ શબ્દોવડે કુસુમે સન્માન કર્યું.

દુર્જનલાલ બેસીને “ મોટી મહેરબાની મારા પર પણ તમારા પિતાએ અને કયમ તેડાવ્યો ? શું ઇચ્છા છે એમની ? ”

“ એતો હમણાં હું પુછી અતુંકું પણ દુર્જનલાલ ભાઇ તમને મારે એક વાત કહેવાની છે પહેલાં તમે વચન આપો. ”

“ હાહા વચન આપો કે તમે માફ નહી લગાડો, અમારા કલ્યા પ્રમાણે કરશો ? તમારા હીતની વાત છે. ”

“ કહો ત્યારે તમારા કલ્યા પ્રમાણે કરીશ પછી કાંઈ. ”

“ જુઓ ત્યારે કુમુદને લઇ જવામાં આવી હતી તે વાતથી કાંઈ તમે અજાણ્યા નથી. તેનો લઈ જનાર કોણ હતો, કોના કહેવાથી લઇ જવામાં આવી હતી, ક્યાં, એ બધું અમને ખબર છે. વળી અધુરામાં પુર અભયસીંહનું ખુન થએલ તેમાં તમારો હાથ હતો તે વાત પણ અમને મળી છે તેનો પુરાવો અભયસીંહના હાથથી લખેલ પાકીટખુકમાં છે. કીલ્લાના કેદખાનામાંથી રમાલ મળી આવ્યો હતો તે પર અ સીંહ એ અક્ષર કોતરેલા હતા. ત્યારે હવે જો તમને, જુનાની કરાવવી હોય તો સેકેલું છે પણ અમે એા દુષ્ટ નથી, તમારું કાર્ય અમે કોઈને દુષ્ટ હેતા નથી પણ તમે જો તમારી ચાલ સુધારો તો તમને અમારા મીત્ર તરીકે ગણીએ. જેવા અમે ત્રણ છીએ તેવા તમે ચોથા. તમારે બને તેટલું પ્રીય કરીએ પણ અમારા કલ્યા પ્રમાણે ચાલો ત્યારે, નહીં તો કશુંય થાય નહી, અને ઉત્તરમાં સામાં પગલાં ભરવાની જરૂર પડે તમારો અપરાધ જાણતાં છતાં પ્રગટ ના કરીએ અને લોહ તમારા પર ભરોસો રાખે અને તેમને તમે ફસાવો અમે તો અહીંકું કરીએ તો ઇશ્વરના, સરકારના, જનસમુદના અપરાધ ગણાઇએ માટે અમારે શું કરવું તેનો આધાર તમારા અત્યારે બોલાવાપર રાખે છે. ”

દુર્જનલાલ જે આ વાત સાંભળતાં, કીકો પડી ગયો હતો, જેનું જ્ઞાન જતું રહ્યું હતું. દીગ્મુઠ બની ગયો હતો, તે બાજુ હાથમાંથી ગ્રંથ હોય એ જ્ઞાન આવતાં, એકે પાસો સવળો પડે તેમ નથી નાકો કોઇ

મેડુ કુટ્યો છે, એમ મનમાં નિશ્ચય થતાં, સામા થવામાં રાઈ નથી, હુઆઈથી ફાવીશું નહી, સ્ત્રીનાં વચન યાદ આવ્યાં. શું એમજ થવાનું? આ બધું સ્થિર નથી તો શા માટે મહેનત કરી? બસ સારોજ રસ્તો પકડવો. આ મારા મીત્ર થવા તૈયાર થાય છે, એ બધાની લાગવગ પુષ્કળ છે, માટે એમની વૃત્તિને અનુસરવામાં જ લાભ છે એ વિચાર કરી બેલયો “તમે જે કહો છો તે મારા હીતને વારસે કહો છો; બોલો તમારા કહેવા પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર છું.”

“ઠીક ત્યારે જુવો પહેલું તો તમે એજ કે રજવાડો જ્યાં હજારો કુર્કમ થાય છે તેની નોકરી તજીદો અને આ બાબર રાવનો હક આવે છે તે જગ્યા મારા પીતાને કહી તમને અપાવું. પગાર રૂ. ૨૫૦) નો છે અને વળી ઇંગ્રેજ રાજ્યની પેનશનરી નોકરી માટે આ લાગ લુલ-તો નહી. બાબર રાવને વકીલાતમાં ઠીક તગડો પડે છે એટલે પછી એમને નોકરી કરવાની મરજી નથી.”

મારી અડે અંગે મરજી છે. અપાવો હુકમ અને હું નવી જાંદગી શરૂ કરીશ. પછી તમારે કહેવાપણું નહી રહે. તમારી મીત્રતાથી મને લાભ થયો વળી તમારી દોસ્તી હું જીવતાં સુધી છોડનાર નથી. બસ તમારો હું આભારી થયો છું.”

“તો ચાલો આજે બધાયને અહી જમવાનું છે. દુર્જનલાલ બાઇ, અમિ પણ અહી આવ્યાં હશે એટલે આપણે બધાંય સાંજે બાગમાં ને આ દીવસ તમારા મારા અને બધાયના આવ્યા તે એમના પ્રતાપ તરફ એમનો ઉપકાર માનીશું. ચંદનભાભિને માટે જે ન કરું તે આજે એમના વડે હું જીવવાનો થયો. આજે જે હર્ષ મારા મનમાં થાય છે તેવો કોઇ દીવસ થયો નહોતો. મારા પ્યારા મીત્રા હવે આજથી આપણી મીત્રાઇમાં દુર્જનલાલને પણ દાખલ કર્યા બધાયને આવું સુખ મળો.”

સૌ સાથે Amen.

“વાંચનાર, પથરપર પાણી કરીશ નહી. વાંચી સાર ગ્રહણ કરજો સ્ત્રીપર એકદમ ક્રોધે ભરાઇશ નહી. નમીને કામ લેજો, વેહેમ રાખીશ નહી, અતઃકરણ ચોખ્ખું રાખજો. દગો કરીશ નહી. પરસ્ત્રીનું સેવન ન કરતો. એકાંત બોળીશ નહી, નીતિને માર્ગે ચાલજો અને વિપદમાં રૂંધે છોડીશ નહી. ધર્મીક થજો. પ્રભુ આ દૃઢ વિશ્વાસ રાખજો. વિદ્યા ભણી જીંદગીનું સાર્થક કરજો એજ-ઈશ્વર સર્વનું બહુ કરો.” તથાસ્તુ.

શ્રીન પુસ્તકો ! રસિક પુસ્તકો !! સસ્તાં પુસ્તકો

કિંમત, રૂ. આ

કુચુક કુંકરી—પવિત્ર પ્રેમની પુતળી.	૦—૮—૦
મોહન ગુપ્ત—જગન્નભમાં ઇન્દ્રાવળ.	૦—૮—૦
ખંભાતનો ખૂની—અત્યુત્તમ નોવેલ.	૦—૮—૦
પંચતંત્ર—મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાનું.	૧—૦—૦
પૃથિરાજ ચલુઆણ—અર્ચ્યાવર્તનો અતિમ આદેશન.	૧—૦—૦
પાનિપતની પતીયારી—ઐતિહાસિક નવલ કથા.	૦—૪—૦
કનકસેન કનકાવતિ—રસિક વાર્તા.	૦—૪—૦
રમજી અને તારા—અથવા હરપીન કામથી ખસાર અથવા એક મુંઝાઈનો શોધો.	૧—૦—૦
રક્તપાત્ર—અથવા ભંડીનો એક ખાતો.	૦—૮—૦
સાવણ્ય મયી—એ. રસમય કથા.	૦—૨—૦
મજી રાન—જગન્નશેઠનું કવેરાત અને છુપી પોલીસની જેનદઈ.	૦—૬—૦
વિર-રમણી—સતિ સ્ત્રીનો દુઃક કથા.	૦—૬—૦
સ્વચ્છંદી સ્ત્રી—સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રપણા સમયામાં આકર્ષિત કરી શકે.	૦—૮—૦
બિરબલ અને બાહદુર—અપૂર્વ ગમ્મત સાથે ગુન આપનારી વાર્તાઓ સંપૂર્ણ આરે ભાગ.	૦—૮—૦
બોજી અને કાલિદાસ—ભાગ ૧ થી ૫ સુધીનો ગુરૂકા.	૦—૮—૦
બાસ વદતા અથવા પ્રેમની પુતળી—(અપૂર્વ પ્રેમની વાર્તા)	૦—૦—૬
કહાના કુંભાર પાને પવિત્ર પાર્વતી—	૦—૨—૦
અજબ ખુન વાર્તા—	૦—૬—૦
માન મુસાફરો વાર્તા—(સાત પ્રશ્નની.)	૦—૪—૦
દ્વિત્રીયા પતિ દુઃખો—અથવા એ સ્ત્રીઓ પસંદવાથી નિષ્ફળતાં માતા પરિણામ.	૦—૧૨—૦
બૌરંગજી અને પરમહંસ—(ઐતિહાસિક નવલકથા.)	૧—૦—૦
રસિક વાર્તાઓ—પતિવ્રતા સ્ત્રીની વાર્તા.	૦—૨—૦
રસિક લહાણ—	૦—૮—૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે બુકસેલર.

ત્રણ હરવાળ—અમદાવાદ.

